

КАКО, КОГА И ЗАШТО СМО БИРАЛИ
ИЗБОРИ У СРБИЈИ 1990–2020. ГОДИНЕ

**КАКО, КОГА И ЗАШТО СМО БИРАЛИ
ИЗБОРИ У СРБИЈИ 1990–2020. ГОДИНЕ**

Зборник радова са научне конференције „Избори у Србији 1990–2020“, у организацији Факултета политичких наука Универзитета у Београду и Института за политичке студије, одржане 9. и 10. децембра 2020. године у Београду

Библиотека

Друштво и наука

Едиција

Посебна издања

Издавачи:

Институт за политичке студије
ЈП „Службени гласник“

За издаваче:

Проф. др Живојин Ђурић, директор
др Јелана Триван, директор

Уредници:

Проф. др Милан Јовановић,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Доц. др Душан Вучићевић,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Рецензенти:

Проф. др Владимир Гоати,
Универзитет у Подгорици, Факултет политичких наука
Емеритус проф. др Вукашин Павловић,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Проф. др Зоран Крстић,
Универзитет у Београду, Факултет политичких наука
Проф. др Ђорђе Стојановић,
Институт за политичке студије
Проф. др Дубравка Валић Недељковић,
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
Проф. др Танасије Маринковић,
Универзитет у Београду, Правни факултет

Програмски одбор научне конференције:

Проф. др Владимир Гоати, председник, емеритус проф. др Вукашин Павловић,
проф. др Ђорђе Стојановић, проф. др Маријана Пајванчић, проф. др Сњежана Миливојевић,
проф. др Славиша Орловић, проф. др Ирена Пејић, проф. др Милан Јовановић
и доц. др Душан Вучићевић

Организациони одбор научне конференције:

Проф. др Милан Јовановић, председник, проф. др Душан Спасојевић, др Петар Матић,
проф. др Маја Настић, проф. др Сениша Атлагић, доц. др Јелена Лончар,
доц. др Деспот Ковачевић, др Дејан Бурсаћ, доц. др Душан Вучићевић, секретар

КАКО, КОГА И ЗАШТО СМО БИРАЛИ

Избори у Србији 1990–2020. године

приредили Милан Јовановић и Душан Вучићевић



САДРЖАЈ

Уводна реч.	7
I. НОРМАТИВНИ ОКВИР ИЗБОРНЕ АРЕНЕ	
<i>Маријана Пајванчић</i> : Правни оквир избора у Србији	15
<i>Јелена Сурчулија Милојевић</i> : Правни аспекти улоге медија у изборном процесу Републике Србије у периоду од 1990. до 2019. године	53
<i>Немања Ненадић</i> : Финансирање изборних кампања и избора у Србији 1990–2020.	73
II. ИЗБОРНА МОТИВАЦИЈА И ЈАВНО МЊЕЊЕ	
<i>Зоран Павловић</i> : Партије без партијских присташа? Партијска идентификација у Србији у периоду 1990–2020. године	133
<i>Зоран Павловић</i> : <i>Le Parti, C'est Moi?</i> Имиџ лидера као детерминанта изборне оријентације у Србији од 1990. до 2020. године	167
<i>Бојан Тодосијевић</i> : Друштвене и идеолошке основе изборне излазности – Србија 1990–2020.....	203
<i>Ивона Живковић & Иво Чоловић</i> : Историјат поверења у политичке институције у Србији од 1990. до 2020. године.	249
<i>Срећко Михаиловић</i> : Истраживања предизборног мњења грађана, 1990–2019.	273
<i>Зоран Ђ. Славујевић</i> : Теме изборних кампања – У вртлогу незнања, лажи, властољубља и среброљубља	303
III. ИЗБОРНА КОМУНИКАЦИЈА	
<i>Јованка Мајић & Сњежана Миливојевић</i> : Три деценије изборне комуникације	347
<i>Синиша Ајлаић & Бојан Клачар</i> : Плаћено политичко рекламирање у Србији после обнове вишестраначја: Употреба ТВ спотова и плаката у изборним кампањама	401
<i>Милица Кулић</i> : Изборне кампање и нови медији – трка у безграничном простору	415
<i>Александра Крсћић</i> : ТВ дуели кандидата за председника Србије од 2002. до 2012. године	429
<i>Добривоје Сјанојевић</i> : Популистички реторички модели (Избори у Србији 1990–2018) ..	451

IV. ИЗБОРИ ЗА ПРЕДСЕДНИКА РЕПУБЛИКЕ, ПОСЛАНИКЕ И ОДБОРНИКЕ

<i>Слободан Анићонић</i> : Председнички избори у Србији 1990–2020.	471
<i>Милан Јовановић & Душан Вучићевић</i> : Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије 1990-2020.	583
<i>Јован Комшић</i> : Избори, аутономије и идеолошко-партијски расцепи.	647
<i>Милан Јовановић & Пејтар Мајић</i> : Избори одборника скупштина општина и градова у Србији 1990-2020. године.	681
<i>Бољуб Милосављевић</i> : Референдум и народна иницијатива у Републици Србији: мршави резултати непосредне демократије	719

V. ИЗБОРНИ И ПАРТИЈСКИ СИСТЕМ

<i>Славиша Орловић</i> : Утицај изборног система на партије и партијски систем	739
<i>Зоран Стојиљковић</i> : Изборне коалиције и процес формирања власти у Србији	761
<i>Душан Ђасојевић</i> : Утицај изборног система на профилисање страначких идеологија у Србији	775
<i>Десиој Ковачевић</i> : Стабилност партијског система Србије – изборна волатилност у 30 година вишепартизма	793
<i>Душан Вучићевић & Милан Јовановић</i> : Реформе и реформски предлози за измену изборног система	815

VI. ПОЛИТИЧКО ПРЕДСТАВЉАЊЕ И ПОСЛЕДИЦЕ ИЗБОРНОГ СИСТЕМА

<i>Јелена Лончар</i> : Избори и представљање националних мањина у Србији 1990–2020.	843
<i>Јелена Лончар</i> : Избори и представљање жена у Србији од 1990. до 2020.	869
<i>Дејан Бурсај</i> : Тридесет година метрополитације парламента.	889
<i>Марко Пејковић</i> : Социјална структура изабраних представника – парламентарни избори 1991–2016.	911
<i>Ирена Пејић</i> : Избори и парламентарни мандат у Србији од 1990. године	943
<i>Вујо Илић</i> : Страначко одметање народних посланика у Србији 1990–2020.	959
<i>Небојша Владисављевић</i> : Избори, демократија и такмичарски ауторитаризам у Србији 1990–2020.	991
<i>Душан Павловић</i> : Тридесет година вишестраначких избора у Србији – пун круг	1011

VII. ЗАШТИТА ИЗБОРНОГ ПРАВА И ПОСМАТРАЊЕ ИЗБОРА

<i>Дејан Вучеић & Дејан Миленковић</i> : Заштита изборног права у управном спору	1027
<i>Маја Насић</i> : Улога ОЕБС-а у посматрању избора у Србији.	1043
<i>Емилија Оресџијевић</i> : Принципи и пракса домаћег посматрања избора – улога невладиних организација у посматрању избора од 1997. године	1067

VIII. ПРИЛОЗИ

Извештаји РИК-а о резултатима избора за председника Републике Србије	1099
Извештаји РИК-а о резултатима избора за народне посланике Народне скупштине Републике Србије	1133
Извештаји ПИК-а о резултатима избора за посланике Скупштине АП Војводине.	1193

ДРУШТВЕНЕ И ИДЕОЛОШКЕ ОСНОВЕ ИЗБОРНЕ ИЗЛАЗНОСТИ – СРБИЈА 1990–2020.

Сажетак: У литератури се истиче да учешће на изборима даје легитимитет политичком систему и да је индикатор прихватања демократског поретка. Међутим, упркос нормативном значају учешћа на изборима, у савременим демократијама, па и у Србији, велики процент грађана својевољно не учествује на изборима. Различите социјалне, економске и демографске варијабле се у литератури наводе као значајни предиктори изборне излазности. На пример, утврђено је да старији, боље ситуирани и образовани грађани чешће излазе на изборе него млађи, сиромашнији и слабије образовани. Политичка партиципација је такође повезана и са ставовима према политичком систему: грађани који имају позитивније мишљење о политичком систему су склонији учешћу на изборима.

У овом раду се анализира значај друштвених, економских, психолошких и политичких фактора у предикцији изборне излазности на националним изборима у периоду од увођења вишестраначке демократије. Сагледавање корена изборне излазности има посебан значај у Србији – због релативно ниске излазности у Србији и због мањка релевантних истраживања. Истраживање је базирано на подацима прикупљеним у оквиру низа изборних истраживања јавног мњења спроведених у периоду од 1990. до 2020. године. Генерално се ради о подацима добијеним анкетирањем случајних вишестепених узорака пунолетних грађана Србије.

Резултати анализе указују на то да се српски испитаници не разликују значајно од оног што се налази у научној литератури – вероватноћа изласка на изборе је мања код нижих социјално-економских слојева становништва. Задовољство функционисањем демократије је у вези са већом вероватноћом изласка на изборе. Најизразитији утицај имају варијабле партијског диференција, нарочито афективна поларизација, што указује на значај издиференцираног доживљаја политичких странака од стране гласача.

Кључне речи: изборна излазност, Србија, социјално-економски статус, идеологија, задовољство демократијом

1. УВОД

Опште право гласа је резултат дуготрајне борбе грађана многих земаља за слободу, једнакост и демократију. У Србији, устав дефинише изборно право као једно од основних грађанских права. Каже се да „Сваки пунолетан, пословно способан држављанин Републике Србије има право да бира и да буде биран. Изборно право је

* виши научни сарадник Института друштвених наука у Београду

опште и једнако, избори су слободни и непосредни, а гласање је тајно и лично“ (Устав Републике Србије, члан 52).

Савремене репрезентативне демократије су незамисливе без избора, тако да није изненађујуће то што се у нормативној политичкој теорији посебно истиче значај учешћа грађана на изборима. Сматра се да учешће на изборима даје легитимитет политичком систему и да је изборна излазност индикатор 'здравља демократије'. Марк Френклин, на пример, каже: „Партиципација је животна снага (*lifeblood*) демократије... Заиста, здравље демократије се често види на основу нивоа излазности“ (Franklin, 2002, стр. 148).

Неколико карактеристика издваја учешће на изборима у односу на друге облике политичке партиципације. Гласање на изборима је политички акт који је, у принципу, свим грађанима доступан и у којем највећи проценат грађана учествује. Такође, за већину грађана је гласање често једини политички акт који икад предузму. Ипак, без обзира на нормативни значај избора и на историју борбе за бирачко право, у савременим демократијама велики проценат грађана са бирачким правом својевољно не учествује на изборима – тако је и у Србији. На изборима током претходне три деценије између трећине и половине грађана са правом гласа, редовно не излази на биралишта^[1].

Различите социјалне, економске и демографске варијабле се у литератури наводе као значајни предиктори изборне излазности. На пример, утврђено је да старији, боље ситуирани и образовани грађани чешће излазе на изборе него млађи, сиромашнији и мање образовани. Изборна партиципација је повезана и са ставовима према политичком систему: грађани који имају позитивније мишљење о политичком систему су склонији учешћу на изборима. Такође, повезана је и са ставом према политичкој понуди – партијама и кандидатима који учествују на изборима.

У овом раду ће се анализирати значај социоекономских, психолошких и идеолошких фактора за објашњење изборне излазности на националним изборима у Србији, у периоду од увођења вишепартијске демократије 1990. године до последњих избора, одржаних у јуну 2020. године. Сагледавање социјално-психолошких корена изборне излазности има посебан значај у Србији због релативно ниске излазности, као и због малог броја емпиријских истраживања.

Постоји неколико основних циљева овог рада. Прво је да се утврде фактори који утичу на изборну излазност анализирајући податке из истраживања јавног мњења спроведених током претходне три деценије. Полази се од теоријских модела савремене научне литературе, који пружају координате у погледу избора релевантних варијабли и теоријског тумачења улоге различитих фактора. Затим, циљ је да се утврди да ли постоји доследност током времена спрам тога које варијабле су значајни предиктори излазности, као и да ли се могу запазити неке правилности у променама значаја одређених фактора. У дискусији резултата, обраћа се пажња посебно на то да ли резултати из Србије показују неке специфичности, или су у складу са истраживањима из других земаља. На крају се укратко разматрају могуће препоруке у циљу подизања нивоа изборне излазности.

Предмет овог рада су индивидуалне разлике у излазности, дакле, фактори који утичу на то да појединци/појединке изађу или не изађу на изборе. Предмет истраживања нису фактори који утичу на разлике у излазности између појединих избора.

[1] Наравно, ово је тачно само у односу на бирачки списак који није сасвим прецизан.

На пример, познато је да је политички значај одређених избора фактор који утиче на повишену излазност. Илустрација су избори за Веће грађана СРЈ, одржани 24. септембра 2000. године, са рекордном излазношћу у Србији од 74,4%: разлог је, очигледно, политички значај тих избора – промена режима након НАТО агресије. Наравно, фактори који утичу на општи ниво излазности могу да утичу и на факторе индивидуалних разлика. На пример, ако је излазност под утицајем бојкота од стране појединих партија, онда ће карактеристике грађана које су специфичне за оне који подржавају бојкот имати другачији утицај на излазност него иначе.

2. ИЗБОРНА ИЗЛАЗНОСТ У МОДЕРНОЈ СРБИЈИ

У току последњих деценија, излазност у демократским земљама је ретко испод 50%, а ретко прелази 80%, осим ако излазак није законски прописан као обавезан, као што је, на пример, у Бразилу, Турској, Аустралији. Србија спада у земље са релативно нижим степеном излазности, мада се нарочито не истиче.

Током претходних 30 година вишепартијске демократије (са изборима који су у различитом степену били фер и слободни), на изборе у Србији уобичајено не излази између 30% и 50% грађана са бирачким правом. Општи ниво излазности варира. Као и у многим другим земљама Источне Европе, и у Србији је на првим вишепартијским изборима излазност била висока – 71,5%. Једини избори са вишом излазношћу су парламентарни избори одржани 24. септембра 2000. године (Избори за Веће грађана СРЈ, подаци за Србију). Ово подвлачи закључак из литературе да је партиципација на изборима који су повезани са преломним историјским догађајима посебно висока. Са друге стране, ниска излазност је забележена на изборима када су их поједини утицајни политички актери бојкотовали. Пример је излазност од 38,8% на председничким изборима од 16. новембра 2003. Дакле, политички фактори утичу не само на висок ниво излазности, него и на изузетно ниске нивое.

Као што је речено, овај рад није усредсређен на варијације у општем нивоу излазности, већ на разумевање индивидуалних разлика у излазности. Случајеви, као што је Србија, где знатан број грађана и грађанки са изборним правом не излази на изборе, представљају одличан показни амбијент за анализу фактора индивидуалних разлика у изборној излазности. Такође, у таквим случајевима познавање тих фактора има и посебан нормативни значај.

3. ПРЕТХОДНА ИСТРАЖИВАЊА ИЗБОРНЕ ИЗЛАЗНОСТИ

Изборна излазност у Србији предмет је више квалитетних истраживачких радова (нпр. Михаиловић, 1991; радови уврштени у зборник који је уредио Лутовац, 2007). Према су претходна истраживања дала значајан допринос познавању ове проблематике, питање фактора који утичу на индивидуалне разлике у изборној излазности је и даље недовољно истражено. Због тога је даље истраживање тог питања неопходно, посебно јер се ради о кључном аспекту политичког понашања грађана.

У зборнику *Бирачи и ајстиненџи у Србији* из 2007. године, низ аутора је анализирао сличности и разлике између бирача и апстинената у Србији (Лутовац, 2007). Поређења су вршена према различитим факторима – социодемографским, економским,

ставовима према демократији и политици, вредносним оријентацијама, и другим. Резултат је релативно детаљна слика о факторима који утичу на домицилну изборну излазност. Период на који се односе анализирани подаци првенствено обухвата прву половину двехиљадитих.^[2]

Аутори су изнели низ налаза који су релевантни за овај рад. У погледу социодемографских и економских варијабли, према подацима које је изнела С. Логар (2007), показало се да су изборни апстиненти у просеку млађи, те да је апсентизам израженији у урбаним срединама, као и да разлике према полу нису значајне, што је у сагласју са уобичајеним налазима из литературе. Међутим, неочекивани налаз је како је степен образовања био повезан за излазношћу у негативном смеру – код гласача је забележен нешто нижи просечни ниво образовања него код апстинената. Ауторка није тумачила тај неуобичајени налаз (истини за вољу, разлике су мале, а статистичка значајност разлике није наведена).

Резултати које изнесе Бранковић (2007) и Милошевић-Ђорђевић (2007), међутим, више су у складу са уобичајеним. Бранковић је утврдио да је низ варијабли које указују на нижи социјално-економски статус повезан са слабије израженом намером да се изађе на изборе. Укључене су варијабле као што су образовање, приходи и субјективни економски статус. Милошевић-Ђорђевић износи сличне резултате – апстиненти су у просеку мање образовани, сиромашнији и млађег узраста у поређењу са гласачима (тј. онима који изражавају намеру да гласају на изборима). Занимљивост произлази из тога да је овде у три анкете (из 2007. и 2005) утврђен значајан утицај пола – жене су се показале као склоније апсентизму. У неколико радова се говори и о политичким ставовима и вредносним оријентацијама гласача и апстинената. Од интереса за ово истраживање јесте то што је утврђено да се гласачи разликују по значајно већој заинтересованости за политику (Павловић, 2007; Логар, 2007).

Ранија истраживања углавном сугеришу да релације излазности са социодемографским факторима и неким политичким ставовима често не одударају од уобичајених налаза из других земаља – како оних са значајнијом демократском традицијом, тако и бивших социјалистичких земаља. Нижи социјално-економски статус, укључујући ниже образовање, ниже приходе, у складу са теоријом ресурса о којој ће тек бити више речи, у већој мери карактерише изборне апстиненте. Они су такође у просеку нешто млађи, што указује на значај социјализације за стварање навике партиципације (в. Plutzer 2002; Franklin et al., 2004). Рурални контекст, насупрот очекивањима базираним на теорији ресурса, позитивно утиче на изборну партиципацију, како у Србији тако и генерално. Ово се уобичајено узима као илустрација важности утицаја социјалног контекста и групног притиска (нпр. Монгое, 1977).

[2] Неколико карактеристика приступа у тим радовима ограничава домет те публикације. Већина анализираних података долази из предизборних проучавања јавног мњења. То значи да се варијабла од интереса – изборна излазност – дефинише као изборна намера, а не као извештај о прошлом понашању. Из литературе је позната неистоветност намере да се изађе на изборе, и изласка на њих, већ да могу постојати значајне разлике (Silver et al. 1986, Granberg & Holmberg, 1988). Друго, анализе су претежно приказане дескриптивно, атеоријски. Изнесене анализе се редовно састоје од серије биваријатних анализа, често без изношења закључака о статистичкој значајности утврђених асоцијација. Упркос богатству података и појединачних налаза, није развијен модел који би дао нешто потпунију слику о излазности у Србији у том периоду.

Улога пола у истраживањима из Србије није сасвим одређена. У неким извештајима нема разлике између жена и мушкараца, док у неким жена показују нешто вишу склоност изборној апстиненцији. Овакви недоследни налази, заправо, нису неуобичајени. Традиционално, „јаз између полова“ у погледу партиципације је објашњаван факторима као што су ресурси, мотивација и социјална интеграција, а који су фаворизовали израженију партиципацију код мушкараца (Milbrath & Goel, 1977; Inglehart & Norris, 2003). Међутим, у новијим истраживањима полне разлике ишчезавају, што неки аутори виде као одраз карактеристика личности. Наиме, у савременим друштвима се смањује или нестаје социјална подређеност жена, што омогућава карактеристикама личности да се јаве као детерминанте социјалног понашања. Релативно израженија *савесност* код жена, једна од тзв. великих пет основних димензија личности, стога води вишој излазности (Carreras, 2018).

Коначно, постоје индиције да је гласање и у Србији део опште активније оријентације ка политици код мушкараца, илустровано налазима Павловића (2007) о повезаности партиципације и заинтересованости за политику. И у том погледу, налази из Србије рефлектују уобичајене налазе из других земаља (Verba, Schlozman, & Brady 1995). Једна од импликација такве релативне неспецифичности српских гласача и апстиненткиња јесте да наши испитаници представљају погодан терен за рефлексију о општим теоријама изборне излазности.

4. ТЕОРИЈСКИ КОНТЕКСТ: ИЗЛАЗНОСТ ИЗ УГЛА ТЕОРИЈЕ РАЦИОНАЛНОГ ИЗБОРА^[3]

Емпиријска истраживања добијају свој пуни значај тек ако су постављена у одговарајући теоријски контекст. Јасан теоријски оквир је овде важан да би се емпиријским моделима могла приписати теоријска релевантност и да би се на тај начин унапредило познавање овог важног феномена. Иако се наизглед ради о једноставном феномену (нека особа или изађе на изборе или не изађе), емпиријски модели излазности показују велику разноликост.

У једној метаанализи фактора индивидуалног нивоа који утичу на изборну излазност, коју су спровели Сметс и Ван Хам (2013), испитано је 90 радова објављених у 10 најугледнијих политиколошких часописа током деценије, 2000–2010. Узорак основних студија је ограничен на националне изборе – председничке и парламентарне, те на тзв. стабилне демократије. Аутори су оценили да је „готово сваки могући индикатор изборне излазности испитиван“, тј. утврдили су да је у прегледаним чланцима анализиран утицај 170 различитих независних променљивих, од којих ниједна није била укључена у све анализе (Smets & Van Ham, 2013, стр. 356).

Ту, међутим, нема довољно простора да би се изнео детаљнији приказ релевантних теоријских модела изборне излазности. За детаљнији приказ теоријских приступа у сфери истраживања изборне излазности, видети Тодосијевић и Павловић (2020). Због тога ће овде бити приказан само теоријски контекст који представља оквир за анализе које се ће се у даљем тексту изнети.

[3] Овај приказ је у знатној мери преузет из: Тодосијевић и Павловић (2020), уз дозволу аутора и издавача.

У овом реду, као теоријски оквир је прихваћен измењени модел који произилази из теорије рационалног избора (ТРИ) примењеног на изборну излазност. Чини се да тај приступ омогућава конструкцију обухватнијег модела излазности, где се на јасан начин могу лоцирати различити фактори који могу да утичу на излазност (за више детаља о овом приступу видети Тодосијевић и Павловић, 2020). Полазећи од модела којег је први формулисао Даунс (Downs, 1957), затим од разраде и ревизије тог модела спроведене од стране Рајкера и Ордершука (Riker & Ordeshook, 1968), као и доприноса низа каснијих истраживача, утилитет од изласка на изборе и чина гласања се дефинише следећом формулом:

$$R = (B) (P) - C + D$$

Елементи у овој једначини су:

- R – укупна награда или корист коју грађанин добија гласањем (а тиме и мотивација да се гласа, тј. вероватноћа изласка на изборе),
- B – корист која ће, како особа мисли, уследити уколико преферирани кандидат/ партија победи (партијски диференцијал),
- P – перцепција вероватноће да ће сопствени глас одлучити резултат избора,
- C – цена коју потенцијални гласач „плаћа“ поводом гласања (време, новац, пропуштене друге активности),
- D – социјални, идеолошки, нормативни, евалуативни фактори, тј. „психичко задовољство које особа ужива услед чина гласања“ (Krosnick et al., 2010, стр. 1293).

Мање техничким речником, према овом моделу вероватноћа изласка на изборе је пропорционална производу процене вероватноће да ће сопствени глас да одлучи изборе и перцепцији разлике која постоји између понуђених политичких опција (тј. снага склоности за одређену страну у изборној утакмици). „Гласачки парадокс“, на који је указала ТРИ (Ferejohn & Fiorina, 1974; Rosenstone & Hansen, 1993), састоји се у томе што је, објективно посматрано, изузетно мала вероватноћа да ће један глас одлучити изборе, тако да појединац нема разлога да изађе на изборе ма колико снажне партијске преференције имао/имала. Пошто је та вероватноћа мала, сваки напор везан уз излазак (C) већи је од очекиване користи (производа B*P). Стога је постало очигледно да се модел мора проширити – фактором D, који укључује све оне неинструменталне факторе који могу мотивисати грађане да учествују на изборима, од свести о њиховом нормативном значају, осећања дужности, преко евалуативних фактора (награда или казна за партије на власти), па све до других експресивних фактора.

Све варијабле које се анализирају у емпиријском делу груписане су у категорије фактора B, C и D. Четврти елемент из наведене једначине – P, тј. перцепција вероватноће да ће сопствени глас да одлучи резултат избора, није предмет анализе. Посреди је фактор који се ретко среће у анализама предиктора индивидуалног нивоа. У сваком случају, нама доступни подаци немају варијаблу која би била адекватан индикатор тог концепта.

Фактор В: Партијски диференцијал

Фактор В означава очекивану корист – добробит – у случају да преферирана кандидаткиња или партија буде изабрана (уђе у парламент, жељена опција победи на референдуму, или други сличан резултат гласања). Ова величина се тумачи као партијски

диференцијал – јер је кључан доживљај разлике између актера. Апсолутни ниво позитивног или негативног става није од пресудног значаја, јер тек разлика може да мотивише особу да гласа. Дакле, изразито позитивна али уједначена перцепција партија је једнако дестимулативна за излазност као и уједначена изразито негативна перцепција.

У литератури се овако мотивисани апсентизам назива и „апстиненција услед алијенације“. По речима Келендера и Вилсона: „За гласача се каже да апстинира услед алијенације када ниједан од супротстављених кандидата није довољно привлачан да би оправдао излазак на гласање; то јест, гласач је алијениран и следствено томе апстинира“ (Callander & Wilson, 2007, стр. 1048). Исти аутори такође тврде да поларизација, тј. дистанца између кандидата или партија није монотонно повезана са стимулацијом излазности. Услед изразите поларизације, поједине партије могу да заврше изван опсега прихватљивог за „просечног гласача“, што би онда водило мањој излазности, пошто се такве политике удаљују од склоности већине (стр. 1055). У сваком случају, јасно је да низ истраживања указује на то како је „идеолошка конгруенција“, тј. сличност главних политичких партија, одговорна за ниску излазност, особито код млађих гласача (нпр., Kriesi, 2008, стр. 153).

Један од честих начина операционализације партијског диференцијала јесте кроз индикаторе који указују на разлике у степену симпатије према политичким партијама. Варијабле симпатија према политичким партијама омогућавају различите калкулације партијског диференцијала – од прости разлике између префериране и главне супарничке партије све до комплекснијих метода, где би се узимали у обзир и ставови према другим странкама у вишепартијским системима (Guttmann et al., 1994). Овде је корисно што ове променљиве не подразумевају постојање социјализацијом развијене партијске идентификације.

Међу примењеним индикаторима срећемо и мере идеолошке опредељености и дистанце између кандидата/партија и потенцијалног гласача. Лична идеолошка неутралност се обично сматра сродном равнодушности, те се код таквих особа очекује нижи активизам. Слично, ако се партије доживљавају као идеолошки неиздиференциране (или идеолошки неприхватљиве у случају екстремних позиција), мотивација за гласање ће бити снижена. У случају да су све (релевантне) партије идеолошки сувише удаљене од гласача (алијенација, према Kirchgässner, 2003), такође се очекује повишени апсентизам. У овом раду, ове мере нису примењене. Разлог за то јесте то да је самоидентификација на димензији левица–десница ретко примењена у нашим истраживањима, а позиционирање политичких партија на тој димензији још ређе. Са друге стране, подаци где се те варијабле налазе показују да је тај однос од малог значаја за изборно понашање у Србији (Todosijević, 2016).

Спољни фактори, као што је постојање партијског клијентелизма, такође могу да утичу на доживљај партијског диференцијала. Посебно у мањим земљама или изборима са мањим гласачким телом (на пример, општински избори) где је могуће на неки начин пратити излазност појединаца, очекивана лична добит може да утиче на излазност. Марес и сарадници (Mares, Muntean & Petrova, 2016) наводе да је застрашивање на радном месту значајан фактор који утиче на гласачко понашање у Румунији и Бугарској. У таквим условима, В није неизвесно него директно утиче на R, пошто је награда (или казна у случају да је циљ неизлазак одређене категорије грађана) сигурна ($P = 1$). Иако ово спада у сферу демократских девијација, значајно је констатовати како се феномен може описати речником ТРИ.

Фактор С: Ресурси и политичка мобилизација

Време, труд, новац који треба да се потроши, као и пропуштене друге активности, сматрају се ценом или коштањем изборне партиципације (С). Истраживања показују да низ објективних фактора који отежавају партиципацију утиче на агрегатну излазност, као и на индивидуалне одлуке о учешћу. У земљама у којима бирачка регистрација није аутоматска, него бирачи морају да се посебно региструју да би имали право да гласају (рецимо САД), излазност је у просеку нижа него у земљама где је регистрација подразумевана. Расписивање избора нерадним данима се такође води логиком да је партиципација вероватнија ако се С смањује.

Из угла теорије ресурса, присутно је мишљење како је грађанима који располажу са више релевантних ресурса једноставнији излазак на изборе. Један аспект С односи се и на когнитивне факторе – изборна одлука захтева разматрање опција, познавање политичких актера и њихових политика, и слично. Сналажење у тим сферама је лакше онима који су више образовани, што има за последицу врло чест налаз да је образовање у вези са излазношћу. Слично је и код других ресурса, као што су приходи, запослење, когнитивни ресурси (Barnes & Kaase, 1979; Verba et al., 1995). Сиромашнији грађани, који неретко раде два или више посла, чешће могу да се нађу у ситуацији да им је недостатак времена проблем који отежава партиципацију. Углавном, велики број варијабли из модела ресурса сматра се релевантним за С, укључујући и здравствено стање код старијих особа (Matilla et al., 2013), локалне епидемије грипа (Urbatsch, 2017), као и лоше временске услове (Gomez et al., 2007).

Фактор С се односи и на цену тзв. пропуштених прилика. Време утрошено на излазак на изборе не може да се искористи у друге, можда привлачније активности. Тако је, на пример, утврђено да атрактивни спортски мечеви који се приказују вече пред изборе у САД смањују изборну излазност (Potoski & Urbatsch, 2017).

У фактор С се укључују и варијабле из тзв. модела политичке мобилизације. Наиме, истраживања су јасно показала да на излазност утиче изложеност мобилизацијским настојањима од стране политичких актера (било да им је циљ већа излазност или пак мања, тј. бојкот). Бреди и сарадници (Brady et al., 1995), као трећи темељни фактор политичке партиципације наводе потребу да грађани буду стимулирани, покренути, тј. мобилизовани да би узели учешћа у политичким активностима, па и у оној која вероватно захтева најмање ресурса – гласање на изборима. Као фактори мобилизације јављају се различити агенси – политичке партије, кандидати, интересне групе, организације цивилног друштва (невладине организације у данашњем жаргону), и слично (Rosenstone & Hansen, 1993; Verba, Schlozman & Brady, 1995). Због тога се под фактор С подводе и променљиве као изложеност политичкој мобилизацији, чланство у синдикатима, укљученост у религијске организације (које такође имају улогу у политичкој мобилизацији), и слично.

У Србији, могло би се додати, није ни било трајнијих организација које би посредовале између појединих друштвених група и политичке партиципације. Раднички синдикати нису успели да се наметну у тој улози. У појединим периодима су постојале поједине организације кратког века које су вероватно имале утицаја на излазност и гласање, али су се обично јављале током одређених избора. „Отпор“ је можда имао одређени утицај на млађе гласаче, како у мобилизацији тако и у усвајању одређених партијских преференција.

Верба и Нај, у духу теорије ресурса, закључују да у политици (тј. на изборима) учествују они који имају потребне *вештине, време и новац* за то (Verba & Nie, 1972). Они овај модел називају „основни модел“ (*baseline model*) јер се сматра да даља објашњења треба да се надграде на те основне факторе.

Фактор D: Неинструментална мотивација (експресивни, нормативни, евалуативни фактори)

Ентони Даунс (Downs, 1957) увео је фактор D у једначину да би се апстрактни модел рационалног избора приближио чињеницама. Савремену концепцију фактора D разрадили су Рајкер и Ордешук (Riker & Ordeshook, 1968), и позната је као 'Рочестерски модел' изборног понашања. Парадоксални закључак првих ТРИ теоретичара да је гласање у великој мери ирационално, ова два аутора су развила „рачун гласања из којег следи да је за оне који гласају рационално да гласају, а за оне који не гласају да је разумно да не гласају“ (Riker & Ordeshook, 1968, стр. 25).

Они дефинишу D као добит или корист коју гласач добија независно од сопственог, појединачног доприноса исходу, тј. резултату избора. Дакле, ради се о неинструменталном аспекту, који гласачу/гласачици гарантује добит услед самог чина гласања, без обзира на резултат избора. Зато се модел понекад назива и експресивни (Fiorina, 1974) или потрошачки (Geys, 2006).

Рајкер и Ордешук сматрају да се D односи на „политичка задовољства или користи и стога морају бити укључени у свако разматрање политичке добити од гласања“ (Riker & Ordeshook, 1968, стр. 28). Ради се о следећих пет „позитивних задовољстава“:

1. „Задовољство због придржавања етике гласања, које је ако је грађанин уопште социјализован у демократску традицију позитивно када гласа а негативно (услед осећања кривице) када не гласа.“
2. „Задовољство зарад потврђивања лојалности политичком систему: за многе људе, ово је вероватно главни разлог за гласање.“
3. „Задовољство услед потврђивања своје страначке наклоности: гласање даје грађанину прилику да подржи ... кандидата [...] За многе гласаче ово мора да је најважнија и политички значајна страна гласања. Због чега другог да се гласа за кандидата за којег гласач зна да ће сигурно изгубити или, пак, победити?“
4. „Задовољство у одлучивању, одласку на изборно место, итд.: Ове ставке се обично сматрају трошковима [*costs*], али за оне који уживају у чину обавештавања ради доношења одлуке, који доживљавају друштвено задовољство поводом одласка на гласачко место, итд., ови наводни трошкови су заправо добити.“
5. „Задовољство потврђивања сопствене учинковитости [*efficacy*] у политичком систему: Демократска теорија тврди да су појединци и гласање важни а за већину људи једина прилика да остваре ту улогу је на гласачком месту“ (Riker & Ordeshook, 1968, стр. 28).

У литератури се може наћи знатан број радова који истичу закључак да је „укупни утицај партиципаторних норми (грађанске дужности) веома важан на индивидуалном нивоу“ (Carmines & Huckfeldt, 1996). Интригантно је да је већ прво југословенско истраживање избора (поводом избора за Савезну скупштину СФРЈ 1965. године)

указало на осећај дужности као битан фактор изборне партиципације. На питање „Зашто сте изашли на изборе и што сте гласали?“, највећи проценат испитаница/испитаника је одговорио: „Зато да испуним грађанску дужност коју схватам као обавезу“ (Томић, 1966, стр. 150). Дакле, пре Рајкера и Ордешука, и у сасвим другом политичком систему, осећање дужности се јавља као пресудан мотив изборне партиципације.

Током претходних деценија, истраживачи су проширивали списак мотива и њихових операционализација који би спадали у фактор *D*. У почетку, *D* је било ограничавано на ставове који се експлицитно односе на демократију и грађанску дужност (Barry 1978), али је доцније значење проширено на широку палету личних и социјалних мотива. Једна од интерпретација која се усталила у каснијем периоду јесте да се већина ових фактора сматра *експресивним* (Fiorina, 1976) факторима. За разлику од инструменталне мотивације, која је усмерена на чин гласања као средство да се оствари циљ, овде је нагласак на изражају става, вредности, политичке културе, осећања дужности.

Истраживачима не недостаје креативности када се ради о формулисању варијабли које се употребљавају као индикатори различитих аспеката *D* фактора. Међу директнијим мерама *D* фактора често се срећу различите мере интерне и екстерне ефикасности (CSES операционализација интерне и екстерне ефикасности ће бити анализирани у овом раду). Затим, ту су различите мере подршке демократском систему. Непрегледан је број истраживања која укључују питање: „Демократија можда има својих проблема, али је боља од било ког другог система“ (Inglehart, 2003; Karp & Milazzo, 2015). Такође су често укључени индикатори заинтересованости за политику и изборну кампању, политичка информисаност, партијска опредељеност (индикатор експресије подршке одабраној партији), политички активизам.

Разрада *D* фактора је унела дозу психолошког реализма у ТРИ модел излазности. Међутим, томе се такође замера да је цена *D* фактора теоријска контаминација самог рационалистичког приступа. Поједини аутори сматрају да је чинилац *D* противан духу ТРИ, јер нарушава теоријску чистоћу и дедуктивни карактер ТРИ модела (Green & Shapiro, 1996). Већ је иницијалној разради *D* фактора (Riker & Ordeshook, 1968) замерено да је „сва акција у *D*“, што значи да економска теорија заправо нема шта да објасни, док објашњење *D* фактора остаје социологији и психологији (Barry, 1978; Mueller, 2003).

Након вишедеценијских истраживања, јасно је да *D* фактор није урушио ТРИ приступ изборима, већ је допринео развоју ове области и различитим реформулацијама самог критеријума рационалности изборне партиципације. По мишљењу Даудинга (Dowding, 2005), разрада *D* фактора је довела до потраге за „дубљим разлозима“ која води у смеру свеобухватније спознаје психологије политичког понашања.

5. МЕТОД: ПОДАЦИ, ВАРИЈАБЛЕ, ИСПИТАНИЦЕ И ИСПИТАНИЦИ

Емпиријску основу за анализу фактора индивидуалних разлика у изборној излазности чине истраживања јавног мњења која су спровели истраживачи Института друштвених наука (ИДН) у претходне три деценије. Одабрана су само она истраживања која су спроведена у релативно кратком периоду пре или након релевантних избора, тако да би се могла назвати „изборне студије“. Идеално, анализирали би се

само подаци прикупљени након избора, јер су тада испитаници најспособнији да извештају о свом стварном понашању.^[4] Низ истраживања показује да су изборне намере (оно што испитанице/испитаници кажу да ће урадити у будућности) различите од извештавања о прошлом понашању (Silver et al., 1986; Granberg & Holmberg, 1988). Нажалост, подаци прикупљени након избора постоје само за неколико периода. За остале, користиће се подаци који укључују изборну намеру, под условом да је временски размак између анкете и избора кратак. Претпоставка је да тада испитанице/испитаници већ имају чвршће формиран став о изласку на изборе.

Наредна табела приказује ИДН истраживања (укључујући шифру пројекта, период прикупљања података и карактер студије (предизборно или постизборно истраживање), заједно са подацима о изборима на које се подаци односе. Видимо да 13 анализираних истраживања покрива 12 различитих избора, укључујући парламентарне и председничке (неколико избора је пропуштено услед недостатка одговарајућих података).

Табела 1. Избори и истраживања из којих долазе подаци анализирани у овом раду

Избори		Анкете	
		Карактер студије, шифра анкете, период прикупљања података	
Парламентарни избори	Председнички избори	Предизборна студија	Постизборна студија
9. децембар 1990.	9. децембар 1990.		JMC117/3; децембар 1990.
20. децембар 1992.	20. децембар 1992.	JMC119/3; децембар 1992.	
19. децембар 1993.		JMC120; новембар 1993.	
21. септембар 1997.	децембар 1997.	JMC122; јун 1997.	
23. децембар 2000.			JJM 162; март 2001.
	септембар–октобар–децембар 2002.	JMC 173; септембар 2002.	JJM 174; децембар 2002.
28. децембар 2003.	16. новембар 2003.	JMC 177; октобар 2003.	
	13–27. јун 2004.	JMC 182; мај 2004.	
11. мај 2008.			JMC-191/1011; новембар 2010.
6. мај 2012.	6. мај (20. мај) 2012.		JMC 2012; децембар 2012 – фебруар 2013.
	2. април 2017.		JMC 2017 (online); јун 2017 – јануар 2018.
21. јун 2020.			JMC 2020 (online); јул–август 2020.

[4] И то у кратком периоду након избора, јер са временском дистанцом расте непоузданост извештавања о претходном гласању.

Већина анкета је базирана на узорцима испитаница/испитаника одабраних методом случајног одабира (типично, стратификовани, вишестепени одабир, укључујући кластере, и методу случајне путање), са намером да буду репрезентативни за становништво пунолетних грађана Србије са правом гласа. Такође, већина анкета је спроведена методом личног анкетирања (лицем у лице), осим два истраживања, из 2017. и 2020. године, која су базирана на интернет-анкетама. Новија истраживања показују да се анкетирањем путем интернета могу прикупити подаци адекватног квалитета за научна истраживања (Breton et al., 2017).

Саме појединачне анкете су подељене у две категорије. Студије из периода 1990–2004. накнадно су синхронизоване и укључене у један међународни пројекат под називом *The True European Voter* (TEV).^[5] У оквиру тих припрема, одабране су варијабле које су релевантне за изборно понашање, и њихово кодирање је синхронизовано. Очекује се да ће ти подаци, који укључују на исти начин приређене податке из већине европских земаља, ускоро постати јавно доступни. Подаци из преосталих студија су индивидуално припремљени за анализе спроведене у овом раду. Због тога ће и резултати бити приказани у две етапе, посебно TEV подаци, а затим преостале студије.

Варијабле

Подаци из наведених 13 студија укључују велики број варијабли које су релевантне за анализу изборног понашања. Пошто те студије нису спровођене као део организованог, дугорочног проучавања изборног понашања, постоје знатне разлике између појединих студија у броју и карактеру оних релевантних. Сходно томе, није могуће спровести анализу која би укључила исте варијабле у свим студијама. Осим варијабле пол, вероватно ниједна друга није на исти начин дефинисана у свим истраживањима. На пример, старост је негде забележена у годинама, а негде у старосним категоријама.

Ипак, показало се да је могуће тако организовати анализе да су појединачне студије ипак упоредиве, и то тако што су варијабле сврстане у категорије према раније описаном ТРИ моделу, у варијабле фактора В, С и D. Појединачне варијабле које операционализују те факторе у појединим студијама се разликују, али ипак омогућавају закључивање о улози ширих теоријских фактора. Дакле, различите операционализације истих теоријских конструката се овде третирају као функционално еквивалентне варијабле које ће омогућити доношење закључака о утицају В, С и D фактора. Ипак, треба имати на уму да се ради о несавршеним подацима и изворима, тако да се резултати и закључци не могу сматрати потпуним и коначним описом фактора изборне излазности у Србији. Међутим, то је најбоље чиме у овом тренутку располажемо.

Табела 2 приказује варијабле које су укључене у анализе, распоређене у три наведене теоријске категорије. Што се тиче варијабли које операционализују фактор С (ресурси и мобилизација, тзв. основни модел), већина њих не захтева посебно тумачење. Варијабле које указују на религиозност и укљученост у религијске институције представници су мобилизацијског модела. Према теорији, црква је организација која може значајно да утиче на политичку мобилизацију. Због тога те варијабле не могу да се изоставе из анализе изборне излазности. Варијабле социјалне и партијске моби-

[5] За више детаља о овом пројекту, види <http://true-european-voter.net/>.

Табела 2. Листа варијабли по факторима ТРИ модела изборне излазности

C: Ресурси, мобилизација	B: Партијски диференцијал	D: Нормативни, експресивни мотиви
Старост	Партијски диференцијал	Демократија је најбољи систем владавине
Пол	Афективна поларизација	Заинтересованост за политику
Образовање	Просечни степен симпатија	Обраћање пажње на политичке кампање
Занимање/запослење	Перцепција разлика	Прати политику у медијима
Регион		Дискусија о политици
Урбанизација		Интерна ефикасност (Разуме најважније догађаје)
Приходи		Ефикасност (Важно је ко је на власти)
Религиозност		Ефикасност (Гласање утиче на догађања)
Присуствовање верским службама		Недемократске форме владавине (Једна партија)
Мобилизација: Партијска		Задовољство функционисањем демократије у Србији?
Мобилизација: Социјална		Колико се поштују индивидуалне слободе и људска права?
		Колико је Влада добро обављала свој посао?
		Корупција у власти
		Евалуација економије
		Карактер власти – ауторитарни или демократски
		Поверење у политичке институције
		Политичка информисаност
		Политичка партиципација
		Социјална партиципација
		Партијска идентификација

лизације се јављају само у једној студији (из 2012). Ту се ради о два скупа питања, која долазе из CSES Модула 4,^[6] који детаљно описују изложеност политичкој мобилизацији током кампање. Питања у вези са партијском мобилизацијом односе се на то да ли је испитаница /испитаник контактирана од стране неке партије током изборне кампање, и слично. Варијабла социјалне мобилизације се односи на то да ли је испитаник/испитаница био изложен притиску од стране околине средине (пријатељи, породица) да на одређени начин гласа на изборима. Иако те варијабле постоје само у једној од студија, оне су укључене због теоријске релевантности и важности да се утврди њихов ефекат барем тамо где су присутне.

Списак варијабли које операционализују партијски диференцијал (фактор В) краћи је. Варијабла *Партијски диференцијал* се односи на комбинацију одговора на два питања – да ли испитаник може да означи неку партију као најомиљенију, а неку као најнеомиљенију. *Афективна поларизација* је сумарна варијабла која изражава степен различитог емоционалног реаговања на различите партије и лидере. У већини случајева је операционализована као стандардна девијација одговора на питања о

[6] Детаљи о том пројекту се могу наћи на: <https://cses.org/data-download/module-4-2011-2016/>

степену симпатија према политичким партијама и/или лидерима. Што су разлике у евалуацији веће (неке партије се симпатишу, а неке не), то је степен афективне поларизације већи. Укључена је и варијабла која изражава општи степен симпатије или антипатије према партијској понуди. Ради се о просеку на варијаблама које мере степен симпатија према партијама и/или партијским лидерима. Варијабла *Перцепција разлика* се односи на експлицитно питање о томе да ли испитаник/испитаница запажа да између српских партија постоје велике, мале или никакве разлике.

Најдужа је листа варијабли које операционализују неинструменталну, експресивну мотивацију за гласањем (фактор D). Из Табеле 2 видимо да су ту варијабле које указују на политичку културу – заинтересованост за кампању и политику, начелни став према демократији, став према недемократским формама владавине; затим политичка ефикасност (уверење да појединац може да утиче на сферу политике, те да је систем респонзиван). Неколико варијабли се односи на евалуацију учинка власти, перцепцију корумпираности политичке класе, затим на поверење у политичке институције и евалуацију функционисања демократије у Србији. Као индикатор политичке културе, укључена је и варијабла политичке информисаности, а као индикатори активне укључености у друштво и политику уврћене су варијабле партиципације – учествовање у политичким активностима (петиције, протести, демонстрације), и социјална партиципација (учешће у раду организација и група које нису експлицитно политичке, као на пример културна друштва).

Додатни описи појединих варијабли биће изнети при анализи података, када се за то укаже потреба. Још једном наглашавам како су различити скупови варијабли били укључени у појединачне студије, као и то да постоје разлике како су „исте“ варијабле операционализоване у различитим студијама. Рецимо, степен образовања је операционализован варијаблама са различитим бројем категорија.

6. РЕЗУЛТАТИ

У првом кораку, у свакој изборној студији су издвојене варијабле које одговарају компонентама ТРИ модела (Фактори С, В и D) и уподобљене тако да се учине упоредивим колико је то било могуће. Затим је на основу података сваке студије конструисан експланаторни модел изборне излазности где је зависна варијабла излазак на изборе (изборна намера у неким студијама), док су варијабле ТРИ модела унете као предиктори. Све анализе укључују логистичку регресиону анализу, пошто се ради о бинарној зависној варијабли. Подаци су пондерисани, где је било потребно и изводљиво, а зарад постизања репрезентативности спрам основних демографских карактеристика.

Ради се о мултиваријатним анализама, где скуп предикторских варијабли објашњава варијабилитет зависне варијабле. То значи да се утицај појединачних варијабли посматра у контексту осталих садејствујућих варијабли, тј. статистички се контролише утицај преосталих варијабли. У биваријатној анализи, на пример, у појединим случајевима би се можда полне разлике показале као значајне. Међутим, у мултиваријатном моделу појединачни ефекти могу да престану бити видљиви ако је њихов утицај индиректан, посредован другим укљученим варијаблама. Утицај пола би могао бити последица разлика у образовном нивоу, тако да када се обе варијабле укључе у анализу, утицај појединачних варијабли може да се измени.

6.1. Првих 15 година: Изборна излазност 1990–2004.

Подаци из периода 1990–2004. анализираће се и приказати у једном блоку. Ради се о девет истраживања јавног мњења. Истраживања, спроведена од стране ИДН-а, мотивисана су различитим разлозима и фокусирана су на различите теме. Оно што им је заједничко и што је разлог за укључивање у ову анализу јесте то што су садржала питања која се односе на учешће на изборима који су се или недавно одржали, или су се одржавали у непосредној будућности. Иако постоје знатне методолошке разлике између наведених студија (детаље не можемо овде излагати), укључујући првенствено садржај упитника, ове анализе су приказане заједно јер су накнадно синхронизоване поводом укључивања у већ спомињани пројекат под називом *The True European Voter* (TEV). У оквиру тих припрема, одабране су варијабле које су релевантне за изборно понашање (укључујући изборну излазност) и њихово кодирање је синхронизовано, чиме је олакшана њихова упоредна анализа.

Други разлог за њихово третирање у блоку је извесна историјска дистанца. Првих 15 година вишепартизма укључује неколико преломних политичких догађаја који обележавају коначан прелазак Србије из једнопартијског система ка систему који се декларише као демократски (иако у пракси неретко узима облик хибридног режима). Овде нема простора да се детаљније излаже о политичком контексту појединачних избора. То ће се помињати онолико колико буде неопходно ради тумачења резултата.

Резултати анализе фактора који утичу на изборну излазност у студијама из периода 1990. до 2004. године приказани су у Табели 1. Видимо да у овим студијама нема видљивог разликовања мушкарца и жена у погледу изборне партиципације. Наравно, ради се о директном утицају у оваквом мултиваријатном моделу. Иако се жене често приказују као значајније оријентисане на приватну сферу, а мушкарци као више укључени у јавни домен, то се у Србији изгледа не одражава на изборну излазност. Могуће је да су претходне деценије социјалистичког система допринеле овом облику полне/родне једнакости.

У две студије показало се да је старост испитаника/испитанице у позитивној вези са излазношћу – старији су се показали као склонији изласку на изборе. То је прилично чест резултат у литератури (Smets & Van Ham, 2013), и објашњава се бољом друштвеном и политичком укљученошћу старијих особа, као и зрелијом демократском политичком културом. Такође се тумачи и као резултат учења, тј. социјализације, за шта је потребно време и искуство.

Према литератури, степен образовања је једна од варијабли која је најчешће повезана са изборном излазношћу, и то тако што ниже образовани део грађанства релативно ређе излази на изборе (Smets & Van Ham, 2013). У првих 15 година вишепартизма у Србији, такав утицај се може запазити у већини студија из TEV групе. Испитаници са најнижим степеном образовања су по правилу статистички значајно ређе присутни међу гласачима и гласачицама. Таква тенденција је посебно јасно изражена у студијама из 2001. године (односи се на преломне децембарске изборе 2000) и из септембра 2002. године. Са друге стране, значајан ефекат није забележен у студији из децембра 2002. године (где не постоји ефекат), и у студији из маја 2004. године, где је ефекат супротног смера и то само за категорију образовања средње стручне спреме општег смера. Могуће је да је на такав резултат утицала изразито

ниска општа излазност која је пратила те изборе (излазност на оба круга тадашњих председничких избора је била око 48%).

Што се тиче региона Републике Србије, резултати показују да је излазност релативно виша у Јужној и Источној Србији (категорија Централна Србија у табели), а донекле и у Војводини, у поређењу са излазношћу у Београду са околином (Београд је у анализама третиран као референтна категорија). То је у складу са уобичајеним резултатима из литературе, где најурбанији региони генерално бележе нижи степен излазности (Smets & Van Ham, 2013). Утицај нивоа урбанизације места становања, међутим, није на тај начин видљив у резултатима наредне варијабле из С категорије. Наиме, статистички значајан ефекат се јавља само у два случаја, код категорије „Мањи град“ (у поређењу са референтном категоријом: „Рурална област“), и то на неконзистентан начин. Позитиван ефекат је забележен у студији из 1993. године, а негативан из децембра 2002. године. Из тих налаза се може закључити да се разлике између региона не могу свести на разлике у степену урбанизације места становања (рурално место становања је чешће у регионима ван београдске области). Дакле, вероватно се ради о неким другим друштвеним, културолошким или политичким факторима који би могли да објасне те регионалне разлике, али њихова поузданија детекција овде није могућа.

У анализи ове групе студија је укључена и варијабла прихода домаћинства. Било је дилеме око оправданости тог решења, пошто се ради о варијабли чије је мерење непоуздано и где се редовно јавља висок проценат недостајућих одговора. Ипак, варијабла је задржана да би се стекла макар нека слика о утицају тог фактора. Резултати показују да у већини студија утицај те варијабле није статистички значајан. Само у једном случају прелази нижи критеријум значајности (студија из септембра 2002). Примећена повезаност иде у негативном смеру, што значи да је излазност у просеку нижа код испитаника/испитаница са релативно нижим приходима. Ипак, треба имати на уму да је тај ефекат слаб и да се јавља само у једној од пет студија приказаних у овој табели.

Табела 3. Мултиваријатни модели изборне излазности, 1990–2004.

	JMC 117	JMC 119	JMC 120	JMC 122	JMC 162	JMC 173	JMC 174	JMC 177	JMC 182
	1990.	1992.	1993.	1997.	2001.	Сеп. 2002.	Дец. 2002.	Окт. 2003.	Мај 2004.
С варијабле									
Пол: 2. Жене	-0,34	0,10	-0,20	0,10	-0,04	-0,20	0,08	-0,01	-0,32
Старост	0,04	0,03	0,00	-0,13	0,17***	0,05	0,26***	-0,05	0,09
Образовање									
(1. Незавршена основна школа)									
2. Завршена основна школа	0,21	-0,08	0,69*	0,51	0,41	0,35		0,27	
3. Завршена стручна средња школа	0,45	0,48	0,52	1,33*	0,73**	0,79*	0,10	0,57	-0,06
4. Завршена општа средња школа	0,36	0,42	0,47	0,26	0,85***	0,63	-0,13	0,67	-0,48*
5. Факултет и више	0,69+	0,84+	0,57	1,01*	1,80***	0,95**	-0,27	0,84+	0,08

Регион									
(1. Београд)									
2. Војводина	-0,36	0,61*	-0,05	0,23	0,41*	0,12	0,60**		-0,20
3. Централна Србија	0,22	0,83**	-0,13	1,31***	0,28	0,59*	0,69***	-0,25	0,04
Урбанизација									
(1. Рурална област)									
2. Мањи град	-0,01		0,39*				-0,56***		
3. Велики град	0,56	-0,07	0,14		-0,11	-0,28	-0,04		-0,22
Приходи						-1,07*	0,06	-0,23	0,33
Религиозност			-0,08				0,00		-0,13
Присуствовање верским службама				-0,23			0,23*		
В варијабле									
Афективна поларизација		4,74***	4,02***	3,22**	3,28***	5,94***	0,75	4,24***	3,57***
Ниво симпатија према политичким актерима		2,41***	1,75***	1,87***	0,46	4,19***	1,38***	2,48**	2,82***
Д варијабле									
Заинтересованост за политику			1,39***				0,36		
Праћење медија (штампа, ТВ...)							0,47*		
Дискутовање о политици							0,27		
Задовољство функционисањем демократије				-0,73					
Поверење у политичке институције			1,32***	1,56*				1,83**	1,29
Партијска идентификација	2,08***			2,12***			0,23		
<i>Pseudo R²</i>	0,15	0,10	0,15	0,25	0,05	0,15	0,07	0,12	0,10

У табели су приказани коефицијенти логистичке регресије. + $p < 0,10$, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$.
Празна ћелија значи да дотична варијабла није укључена у анализу.

Религиозност и присуствовање верским службама су такође углавном без статистички значајних утицаја. Једини статистички значајан ефекат се јавља у студији из децембра 2002. године. Ефекат је у позитивном смеру, указујући на то да је излазност на тим изборима била у позитивној вези са чешћим посећивањем верских служби.

Ова анализа утицаја варијабле које операционализују С фактор из теорије рационалног избора, показује да је утицај ресурса, дефинисаних стандардним социодемографским индикаторима, у Србији у истраживаном периоду био умереног интензитета. Донекле постојан утицај су показале варијабле старости, образовања и региона.

Варијабле партијског диференцијала (В фактор) показале су упечатљиво јачи и доследнији утицај на изборну излазност. У највећем броју студија, оба индикатора партијског диференцијала показују статистички значајан и конзистентан утицај на изборну излазност. И афективна поларизација, и просечни ниво симпатија према

политичким партијама и лидерима су у позитивној вези са излазношћу. Дакле, показало се да је важно да потенцијални гласачи имају издиференциран емоционални однос према политичким актерима (да према неким осећају изразитију симпатију, а према другима антипатију). Али, показало се и да је просечни ниво симпатије битан. Испитаници чији је став према већини политичких актера у просеку позитивнији чешће се јављају на изборним местима него они који политичке актере доживљавају на доследно негативан начин.

Варијабле које указују на демократску политичку културу, заинтересованост за политику и на друге димензије из сфере D фактора, такође су се показале као значајне, мада мање изражено и доследно у поређењу са фактором В. Индикатори заинтересованости за политику се углавном показују као значајни тамо где су укључени у анализу, са ефектом у очекиваном смеру. Рецимо, заинтересованост за политику је у позитивној вези са излазношћу у студији из 1993. године. Праћење политичких садржаја у медијима је повезано са вишом излазношћу у студији из 2002. године.

Варијабла задовољства функционисањем демократије, која се често користи као парадигматични пример евалуативног фактора, била је укључена у само једну од анализираних студија, и тамо је ефекат испод нивоа статистичке значајности. Дакле, тада излазност није била повезана са ставом према функционисању српске демократије. Поверење у политичке институције је у том периоду чешће било предмет проучавања тако да се јавља у четири студије, а ефекат је статистички значајан у три, и у свим указује на исти смер повезаности. Гласачи/гласачице показују виши степен поверења у поређењу са апстинентима и апстиненткињама. Таква асоцијација је логична, пошто би било ирационално упуштати се у неку активност која подразумева институције у које немамо поверења.

Конечно, партијска идентификација као индикатор укључености у демократски систем показала је статистички значајан и прилично снажан ефекат у две од три студије где се та варијабла јавља. Дакле, став према политичким партијама, поред оног идентификованог варијаблама В фактора (поларизација, просечни ниво симпатија) важан је за излазност.

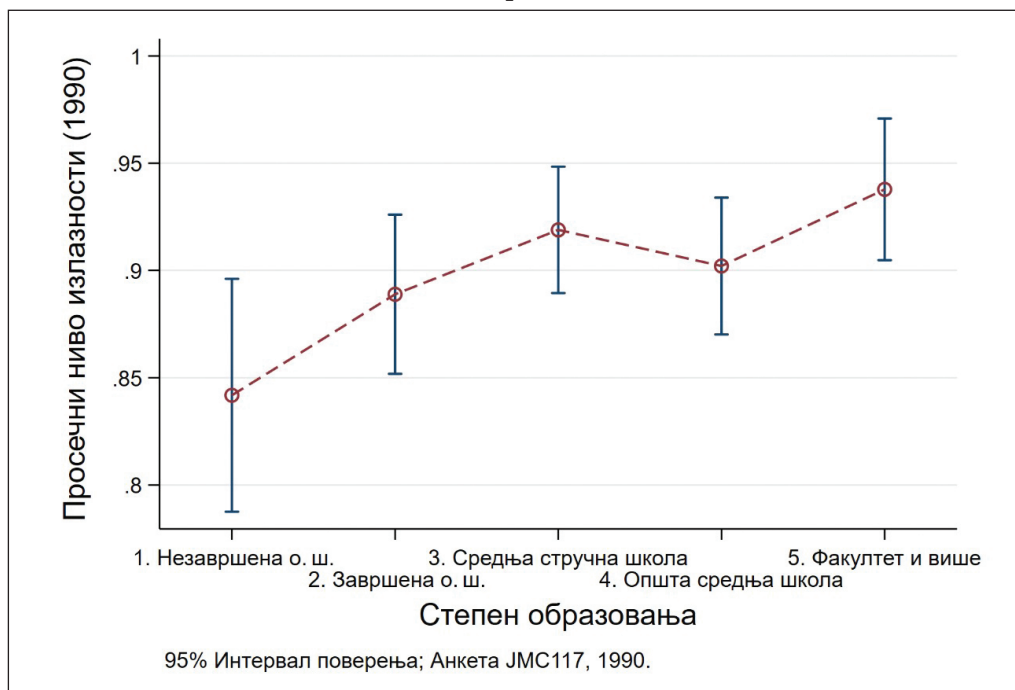
Важност укључивања различитих операционализација теоријских конструката је видљива из приказаних резултата. Знатан број варијабли се јавља само у неким студијама, што чини поређење идентичних модела практично неизводљивим. Али, ако се узму у обзир различити индикатори општијих теоријских конструката, тада може да се пореди ефекат тих општијих фактора. То нам омогућава да закључимо како је утицај партијског диференцијала надмоћан. Став према партијама се види и у студијама где афективна поларизација није укључена, попут студије из 1990. године. У њу је била укључена варијабла партијске идентификације, и њен ефекат је јасно видљив. Поларизација и партијска идентификација се овде третирају као индикатори различитих фактора (В и D), али обе варијабле указују на значај става према политичким актерима.

Ако поредимо укупне резултате из појединачних студија, оно што посебице привлачи пажњу је одсуство значајних асоцијација у студији која се односи на прве вишепартијске изборе, из 1990. године. У тој студији, практично је само партијска идентификација значајан предиктор излазности (коефицијент за факултетско образовање

је на граници статистичке значајности). Могуће да је новост вишестраначких избора мобилизовала грађане/грађанке без обзира на ресурсе и нормативне, експресивне и евалуативне факторе, осим што је осећај везаности уз неку партију испољио додатни стимулативни утицај.

Овде је прилика да се још једном истакне разлика између униваријатне и мултиваријатне анализе, и да се додатно осветле резултати из 1990. године. Графикон 1 показује да заиста постоји блага, али прилично јасна позитивна асоцијација између излазности и образовања. У мултиваријатном као значајна се испољила само разлика између највише и најниже (референтне) категорије. На графикону, пак, видимо да је то део благог улазног тренда.

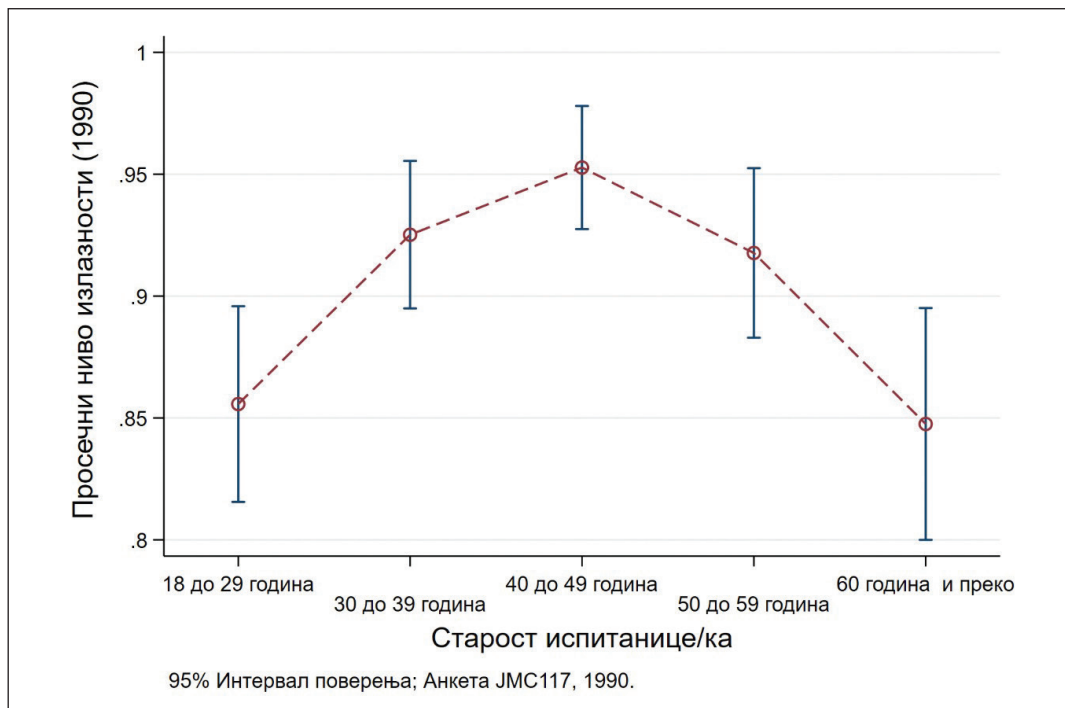
Графикон 1. Биваријатни однос између изборне излазности и степена образовања (1990)



Други пример се односи на утицај образовања. У мултиваријатном моделу, линеарни утицај је нулти. То није нарочито необичан налаз, мада је у стабилнијим демократијама чест тренд да је изборна апстиненција чешћа код најмлађих грађана/грађанки. У Србији, на тим историјским, првим изборима, ситуација је била другачија, када се погледа изоловани однос образовања и излазности, приказан на Графикону 2. На изборима су у несразмерно мањем броју учествовали најмлађи и најстарији гласачи. Могуће је да се таква ситуација може приписати социјализацији. Најмлађи немају искуства у области политике и потребан им је био додатни напор да би се снашли у ситуацији која је нова и непозната. Слично би се могло приписати и најстаријим генерацијама. Они су највећи део живота провели у социјалистичком, једнопартијском

систему, тако да и поред недостатка информација које би помогле у сналажењу у новој ситуацији, вероватно је утицај имало и слабије прихватање новог система.

Графикон 2. Биваријатни однос између старости и изборне излазности (1990)



6.2. Отцепљење Косова – Избори 2008. године (студија ЈМС-191/1011, 2010. година)

ИДН студија јавног мњења из 2010. године односи се на изборе за Народну скупштину Републике Србије који су одржани 11. маја 2008. године. Ради се о превременим парламентарним изборима, до којих је дошло у контексту кризе изазване једностраном декларацијом независности тзв. Републике Косово. Чланице до тада владајуће коалиције (ДСС и Нова Србија, на супрот ДС и Г17+) нису успеле да се договоре око заједничког политичког курса, те су услед тога, де јуре, наметнуле расписивање нових избора.

Ови избори су једни од не тако честих у Србији, на којима је учествовала практично комплетна политичка „понуда“. Ниједна од значајнијих партија није објавила бојкот избора, нити је претила опасност да ће нека од значајних партија остати испод изборног прага, нити су на њима учествовале „нелогичне“ коалиције – политички фактори који могу да дестимулишу изборну партиципацију.

Могућно да је таква ситуација допринела томе да предиктори изборне излазности на изборима 2008. године у Србији делују као уџбенички пример битних фактора излазности. Значајне асоцијације са варијаблама из домена фактора С показују да је

излазност виша код старијих и код образованијих испитаница/испитаника. Такође, у поређењу са Београдом, излазност је била виша у Војводини (дакле, ван урбаног центра државе).^[7]

Табела 4. Предиктори изборне излазности, 2010.

Година студије: 2010.	Коефицијент логистичке регресије	Ст. грешка	z	P>z
С фактор				
Пол: Женски	0,090	0,177	0,510	0,609
Старост	0,035	0,006	6,140	0,000
Образовање	0,239	0,062	3,850	0,000
Регион (Београд)				
Војводина	0,460	0,277	1,660	0,097
Централна Србија	0,248	0,267	0,930	0,354
Урбанизација	-0,032	0,061	-0,520	0,604
Д фактор				
Демократија је најбољи систем владавине	0,356	0,235	1,520	0,130
Заинтересованост за политику	0,322	0,102	3,160	0,002
Media use / Прати политику у медијима	0,107	0,090	1,200	0,232
Недемократске форме владавине (Једна партија)	0,136	0,334	0,410	0,684
Евалуација учинка Владе				
Задовољство учинком власти – социотропно	-0,230	0,350	-0,660	0,510
Евалуација успешности	-0,063	0,221	-0,280	0,777
Поверење у политичке институције	0,275	0,139	1,980	0,048
Политичка партиципација	0,662	0,117	5,650	0,000
Социјална партиципација	0,287	0,115	2,480	0,013
Константа	1,906	1,210	1,570	0,115

Резултати логистичке регресионе анализе: N = 847; LR chi2(15) = 208,66; Prob>chi2 = 0,0001; Log likelihood = -416,3; Pseudo R² = 0,20.

Што се тиче Д фактора, као значајни су се показали индикатори демократске политичке културе (*заинтересованост за политику*), поверење у политичке институције, хабиитурана социјална и посебно политичка партиципација. Варијабле Политичка партиципација и Социјална партиципација су специфичне за ову студију, а укључене су у анализу јер добро операционализују конструкт хабиитуране партиципације, који се у литератури истиче као значајан, а није често укључен у наша истраживања јавног мњења.

Политичка партиципација је збирни индекс одговора на шест питања о различитим модалитетима партиципације у активностима експлицитно политичког

[7] Варијабла Приходи није укључена због великог броја недостајућих одговора, а ефекат те варијабле није статистички значајан.

карактера. Питања се односе на: разговарање о политици; слање писама медијима, државним органима, партијским функционерима, потписивање петиција; присуствовање политичким скуповима, митинзима, трибинама; новчани прилози за страначке активности, учествовање у изборној кампањи странке или кандидата; чланство у политичким странкама; и учествовање у уличним протестима и демонстрацијама, блокадама објеката, саобраћајница, штрајковима. Коефицијент поузданости овог сумарног индекса (Alpha) је 0,81.

Варијабла Социјална партиципација је сумарни индекс одговора на четири питања о учешћу у друштвеним активностима које нису експлицитно политичког карактера. Ова питања се односе на: чланство у синдикатима или удружењима послодаваца; активност у невладиним организацијама; учествовање у добровољним акцијама; и чланство у школским одборима, саветима школе. Коефицијент поузданости (Alpha) сумарног индекса социјалне партиципације је нешто нижи – 0,48.

Нажалост, ова студија није поседовала променљиве које би се могле узети као индикатори партијског диференцијала (В фактора). У овом, услед недостатка варијабли из домена фактора партијског диференцијала, непотпуном моделу изборне излазности, све асоцијације које су се показале као статистички значајне, блиске су онима које се уобичајено срећу у литератури (Smets & Van Ham, 2013). Штавише, могле би се оценити и као најтипичније за резултате из Србије који су изнесени у овом раду. Са једне стране, ресурси омогућавају виши ниво партиципације. Са друге, политичка култура, прихватање демократских институција (и поверење у њих), као и активно учешће у ширим друштвеним и политичким активностима, чини изборну партиципацију логичним изразом политичког карактера појединца.

6.3. Демократска промена власти – избори 2012. године^[8]

Мајски избори 2012. карактеристични су по томе што је дошло до потпуне промене политичког и идеолошког карактера власти – од оне либерално оријентисане под вођством ДС-а, која је, мање или више и у различитим коалицијама, контролисала власт током претходних десетак година, ка више десничарски, ауторитарно и популистички оријентисаној власти под контролом СНС-а. Током предизборне кампање, СНС је наступала на антикорупцијској платформи и популистичкој реторици, оваплоћујући себе као представника „обичног народа“. Таква ситуација би могла да се одрази на излазност. Могло би се очекивати да је тада излазност била релативно виша код нижих друштвених слојева – мање образованих, старијих, сиромашнијих. Са друге стране, у јавности се један део ранијих подржавалаца политике ДС-а дистанцирао од њиховог учинка током последњих година пред изборе. Штавише, била је актуелна и кампања „белих листића“, којом се промовисало убацивање неважећих листића као знака протеста против политике која је у том периоду вођена. Могло би се очекивати да је то довело до израженије апстиненције оног бирачког тела које је раније подржавало ДС, а то је по правилу била урбана, више образована и либерално оријентисана популација.

[8] Детаљна анализа изборне излазности и изборног опредељивања може се наћи у: Тодосијевић и Павловић, 2020. Анализе приказане у тој публикацији су базиране на истим подацима као и у овом поглављу. Међутим, саме анализе, као и скуп укључених варијабли, донекле се разликују, мада су основни резултати, наравно, исти.

Резултати емпиријске анализе, приказани у Табели 4, пружају само умерену подршку таквим спекулацијама. Међу варијаблама које операционализују С фактор (ресурсе и мобилизацију), значајан утицај у очекиваном смеру показују варијабле старости и нивоа урбанизације. Старији испитаници и они из мање урбаних средина су се сразмерно чешће тада појављивали на гласачким местима. Дакако, тај смер утицаја није забележен само на овим изборима. Такође се показало да је степен религиозности у негативном смеру повезан са излазношћу на те изборе. Није сасвим извесно како тај налаз тумачити. Могуће је да се ради о статистичком артефакту услед одређене колинеарности са варијаблом Присуствовања верским службама (која има позитиван ефекат, али испод нивоа статистичке значајности).

Теоријски је свакако важнији налаз да је утицај мобилизације такође значајан. Ради се о политичкој мобилизацији – контактирању грађана од стране политичких партија. Посреди је одговор на питање: „Током кампање да ли вас је нека политичка странка или кандидат контактирао лично или на било који други начин?“ Мобилизација од стране познаника, родбине колега, овде названа „Социјална мобилизација“, нема значајан утицај на мобилизацију.^[9]

Поводом варијабле В фактора, већина укључених индикатора је испољила значајан утицај на излазност, и то у сваком случају у очекиваном смеру. Прва варијабла је дефинисана као „Партијски диференцијал“ и конструисана је комбиновањем одговора на два питања: да ли испитаник/испитаница може да наведе неку партију која му/јој се највише свиђа, и неку партију која му/јој се најмање свиђа. Испитанике који су навели да постоји и партија која им се највише свиђа и нека која им се највише не свиђа, дефинисани су као „Поларизовани“ испитаници/испитанице. Оне/они који су само навели партију која им се не свиђа, дефинисани су као „Несимпатизери“. Ко је навео само партију која им се свиђа су „Симпатизери“, док су они који нису навели ни партију која им се највише свиђа ни неку која им се не свиђа, дефинисани као „Алијенирани“ тј. отуђени испитаници/испитанице. У анализи која је приказана у доњој табели, референтна категорија је „0. Не воли неке партије“, тј. Несимпатизери. Та категорија испитаника/испитаница има најнижу просечну излазност. Статистички значајно виши ниво излазности је забележен код „Алијенираних“ и код „Симпатизера“. Ово указује на то да је партијски диференцијал битан фактор за мобилизацију гласача/гласачица. Посебно је занимљиво да потпуно негативан став према партијама делује пасивизирајуће – они су у најмањем проценту изашли на те изборе. Чак су и Алијенирани – они којима партије нису ни симпатичне ни несимпатичне, били у већој пропорцији на биралиштима. Могуће је да се ту испољава ефекат тихог бојкота тих избора. Међу те грађане/грађанке спадају они којима ни победнички СНС није био симпатичан, а нису (више) ни партије које су формирале претходну власт. Дакле, на тим изборима, негативна мотивација није мобилисала да се изађе на изборе, већ насупротив – да се избори игноришу. Највиши степен излазности, наравно, забележен је код оних који су навели неку партију као најомиљенију, дакле „Симпатизери“. На сличан закључак указује и значајан коефицијент варијабле Афективна поларизација. И ту се види да је за изборну мотивацију битно да се партије доживљавају на афективно издиференциран начин – неке позитивно, неке негативно.

[9] Ове варијабле долазе из Модула 4 CSES пројекта, који је детаљно покрио тему мобилизације.

Ово истраживање је укључило и варијаблу која је још једна прилично експлицитна операционализација В фактора. Ради се о питању формулисаном на следећи начин: „Да ли бисте рекли да је током изборне кампање између различитих партија и кандидата било великих разлика, малих разлика или уопште није било разлика?“ У анализу је у обзир узет и одговор „Не знам“ као посебна категорија. Тај одговор такође изражава неувиђање различитости, а уз то је и око 10% испитаника тако одговорило па не би било примерено да се те испитанице/испитаници искључе из анализе. У спроведеној анализи, референтна категорија је одговор „1. Велике разлике“. Резултати показују да су они који сматрају да нема значајних разлика између партија или „не знају“ да ли тих разлика има, у знатно мањој мери учествовали на тим изборима.

За разлику од варијабле В фактора, већина варијабле D фактора није испољила значајан утицај на излазност на овим изборима. Пошто се ту ради о бројним варијаблама које се односе на демократску политичку културу, могуће је да је то утицало на такав резултат. Наиме, често се наводи да је посвећеност демократским нормама израженија код оних који подржавају партије из сфере некадашње Демократске опозиције Србије. Ако је то тачно, и ако су ти гласачи у нешто већој мери одсуствовали са ових избора, резултат би био оно што показују бројеви у табели – да прихватање демократских норми није повезано са излазношћу. Наравно, потребне су додатне анализе да би се такво тумачење подробније проверило. Једина варијабла из ове групе која је испољила значајан утицај на излазност је обраћање пажње на политичку кампању. То је варијабла која спада у готово универзалне предикторе излазности, и опште гледано није под великим утицајем политичког контекста одређених избора.

Посматрано у целини, за резултате анализе предиктора изборне излазности на изборе 2012. године, основни утисак је да варијабле које су индикатори партијског диференцијала имају доминантан утицај. На изборима које је карактерисала изражена поларизација између супротстављених актера, субјективни доживљај политичке поларизације је оно што је утицало на грађане да изиђу на гласање. Они који нису видели страначку сцену као поларизовану, а посебно они који су већину актера видели само у негативном светлу, показали су изразитију склоност ка изборној апстиненцији.

6.4. СНС и фрагментаризована опозиција: Председнички избори 2017.

Док су избори 2012. довели до темељне промене власти и идеолошког преокрета, председнички избори из 2017. године су само потврдили доминацију СНС-а и личности А. Вучића. Опозиција је наступила изразито распарчано, тако да је као трећи најуспешнији кандидат на изборима завршио Лука Максимовић, алијас Љубиша Прелетачевић Бели. Дакле, кандидат потпуно изван политичког естаблишмента, са кампањом фокусираном на карикирање и критику целокупне политичке класе.

У таквом политичком контексту могло би се очекивати додатно сведочанство о изборној пасивизацији дела грађанства који нагиње либерално-демократском политичком светоназору. Што се тиче варијабле С фактора, то би могло да се испољи у виду *више* излазности код нижих социјално-економских слојева (убичајени налаз је да најнижи слојеви теже изборној апстиненцији). Код варијабле D фактора, тај ефекат би могао да се испољи кроз одсуство или супротни смер асоцијације са индикаторима

демократске политичке културе. У погледу В фактора, диференцирано виђење политичке понуде и даље опстаје као очекивани резултат.

Табела 5 приказује резултате анализе предиктора излазности на изборима 2017. године. Резултати импресионаирају – одсуством значајних асоцијација. Међу индикаторима

Табела 5. Предиктори изборне излазности, 2012.

Година студије: 2012.	Коефицијент логистичке регресије	Ст. грешка	z	P>z
С фактор				
Пол: Женски	-0,048	0,180	-0,27	0,789
Старост	0,015	0,006	2,39	0,017
Образовање	0,070	0,064	1,09	0,276
Урбанизација	-0,159	0,080	-1,98	0,048
Религиозност	-0,269	0,135	-1,99	0,046
Присуствовање верским службама	0,142	0,102	1,39	0,164
Мобилизација: Партијска	0,417	0,210	1,98	0,047
Мобилизација: Социјална	0,068	0,266	0,26	0,797
В фактор				
Партијски диференцијал (0. Не воли неке партије)				
1. Поларизовано виђење	0,492	0,284	1,73	0,084
2. Алијенација	1,127	0,360	3,13	0,002
3. Свиђају се неке партије	1,564	0,598	2,62	0,009
Афективна поларизација	0,450	0,113	3,97	0,000
Просечни степен симпатија	0,075	0,067	1,12	0,262
Перцепција разлика (1. Велике разлике)				
2. Мале разлике	0,087	0,197	0,44	0,661
3. Уопште није било разлика	-0,870	0,295	-2,95	0,003
7. Не зна	-0,838	0,400	-2,09	0,036
Д фактор				
Демократија је најбољи систем владавине	0,060	0,114	0,52	0,600
Обраћање пажње на политичке кампање	0,361	0,133	2,70	0,007
Ефикасност (Важно ко је на власти)	0,106	0,073	1,45	0,147
Ефикасност (Гласање утиче на догађања)	0,054	0,066	0,82	0,413
Задовољство функционисањем демократије у Србији	0,236	0,193	1,22	0,221
Колико се поштују индивидуалне слободе и људска права?	0,203	0,126	1,60	0,109
Колико је Влада добро обављала свој посао	0,107	0,126	0,85	0,395
Политичка информисаност	0,006	0,086	0,07	0,943
Партијска идентификација	0,088	0,128	0,69	0,493
Константа	-3,667	0,753	-4,87	0,000

Резултати логистичке регресионе анализе: N = 1150; Wald chi²(25) = 136,5; Prob > chi² = 0,0001; Log pseudolikelihood = -503,6; Pseudo R² = 0,17.

Табела 6. Предиктори излазности на изборима 2017. године

Година студије: 2017.	Коефицијент логистичке регресије	Ст. грешка	z	P>z
С фактор				
Пол: Женски	0,585	0,285	2,060	0,040
Старост	-0,007	0,010	-0,740	0,456
Образовање	-0,273	0,135	-2,020	0,043
Урбанизација	-0,018	0,082	-0,220	0,830
Религиозност	0,149	0,190	0,780	0,434
Присуствовање верским службама	-0,103	0,117	-0,890	0,376
В фактор				
Афективна поларизација	-0,053	0,110	-0,480	0,632
Просечни степен симпатија	0,126	0,109	1,160	0,246
Д фактор				
Демократија је најбољи систем владавине	0,119	0,126	0,940	0,345
Заинтересованост за политику	0,371	0,337	1,100	0,271
Обраћање пажње на политичке кампање	0,442	0,170	2,600	0,009
Прати политику у медијима	-0,262	0,279	-0,940	0,348
Интерна ефикасност (Разуме најважније догађаје)	0,080	0,118	0,680	0,499
Ефикасност (Важно ко је на власти)	-0,145	0,118	-1,230	0,219
Ефикасност (Гласање утиче на догађања)	0,023	0,105	0,220	0,825
Задовољство функционисањем демократије у Србији	-0,030	0,248	-0,120	0,902
Колико се поштују индивидуалне слободе и људска права?	0,125	0,177	0,710	0,479
Корупција у власти	-0,092	0,254	-0,360	0,719
Евалуација економије	0,151	0,140	1,080	0,279
Политичка информисаност	0,332	0,141	2,350	0,019
Партијска идентификација	0,507	0,371	1,370	0,171
Константа	0,845	1,734	0,490	0,626

Резултати логистичке регресионе анализе: N = 1150; Wald $\chi^2(21) = 69.38$; Prob> $\chi^2 = 0.0001$; Log pseudolikelihood = -407.7; Pseudo $R^2 = 0.10$.

торима ресурса, значајан утицај је испољила варијабла образовања, али у негативном смеру. У литератури, па и у подацима које овде износимо, образовање је типично у *позитивној* асоцијацији са излазношћу – грађани/грађанке са најнижим нивоом образовања су генерално чешћи међу изборним апстинентима. На изборима 2017. у Србији то, како делује, није било тако. Разлог може да буде у политичком контексту, који је довео до изборне пасивизације грађана/грађанки којима понуђене политичке опције нису биле блиске.

Друга варијабла из С фактора са значајним утицајем је пол, и то у смеру да је изборна партиципација била донекле чешћа код жена. То је такође супротно уобичајеним налазима из литературе, док у Србији уопштено гледано нема разлика у овом

домену. Једно тумачење, сасвим хипотетичко, могло би да се позове на популистички карактер власти и њихову реторику, који би, према теорији, требало да наиђу на бољи одзив код слојева који су мање политички ангажовани и софистицирани. Иако би једна асоцијација из фактора D могла да сугерише супротно (политичка информисаност је у позитивној корелацији са излазношћу), чињеница је да је у овом узроку разлика између мушкараца и жена у политичкој информисаности прилично велика и значајна (Графикон 3).

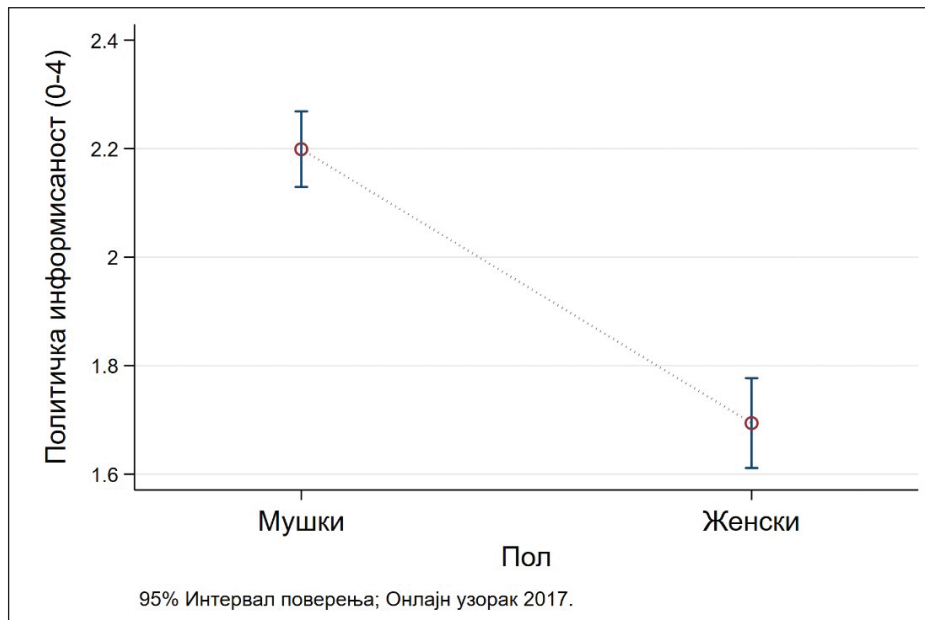
Обраћање пажње на изборну кампању је такође значајан предиктор излазности и на овим изборима. Та асоцијација, као и она са политичком информисаносћу, готово су генеричке асоцијације, које се очекују без обзира на политички контекст.

Резултати из 2017. године донекле одступају од осталих који се овде износе, а и од уобичајених налаза у науци. Није лако понудити јасно и доследно тумачење таквих налаза. Вероватно да је постојање дозе политичке апатије и објективно непостојање правог политичког такмичења на тим изборима оставило утицаја. Могуће је да је тај утицај видљивији кроз одсуство иначе уобичајених асоцијација. Делом јесте видљив кроз донекле неочекиване, и за Србију атипичне налазе – повезаност са полом и (негативна) са образовањем.

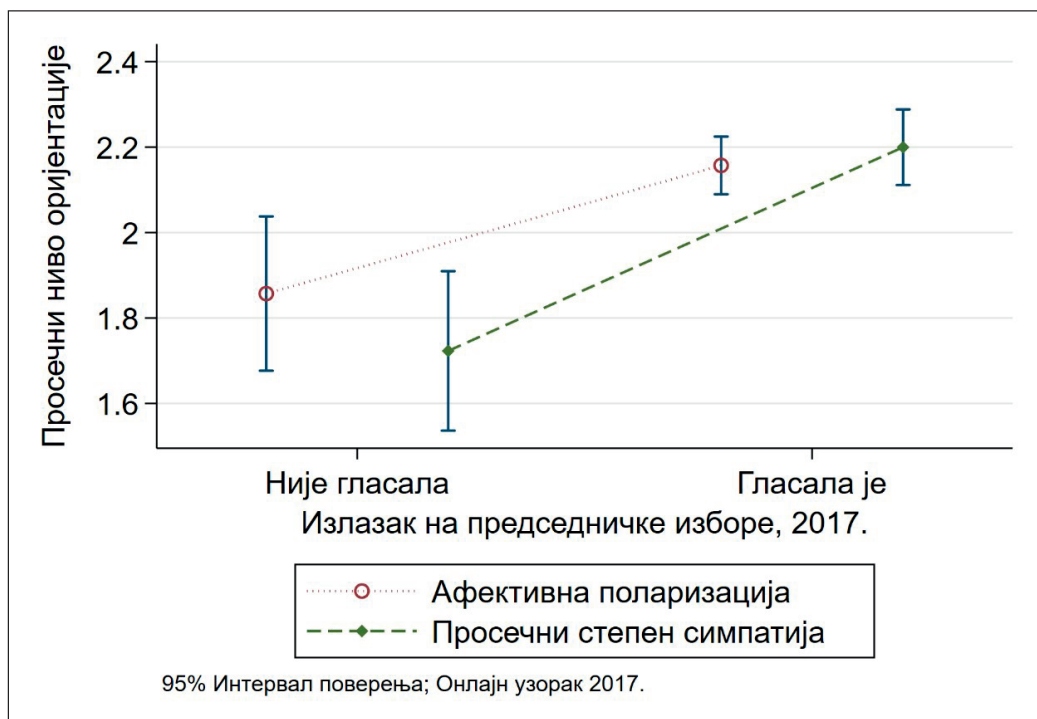
Можда је најупечатљивији утисак то што укључене варијабле заједно објашњавају врло мало варијансе изборне излазности, иако је укључен знатан број варијабли које добро репрезентују теоријске концепте, који се у литератури истичу као кључни за разумевање индивидуалних разлика у изборној излазности.

Овде опет треба истаћи разлику између мултиваријатне и биваријатне анализе. Код студије из 2017. године, можда је најзанимљивије да се то напомене код варијабли В фактора које нису испољиле директни утицај у мултиваријатном моделу (афективна поларизација и просечни ниво симпатија према политичким актерима). Међутим,

Графикон 3. Полне/родне разлике у просечном нивоу политичке информисаности



Графикон 4. Просечни нивои афективне поларизације и нивоа симпатија према партијама код гласача/ица и апстинената/киња

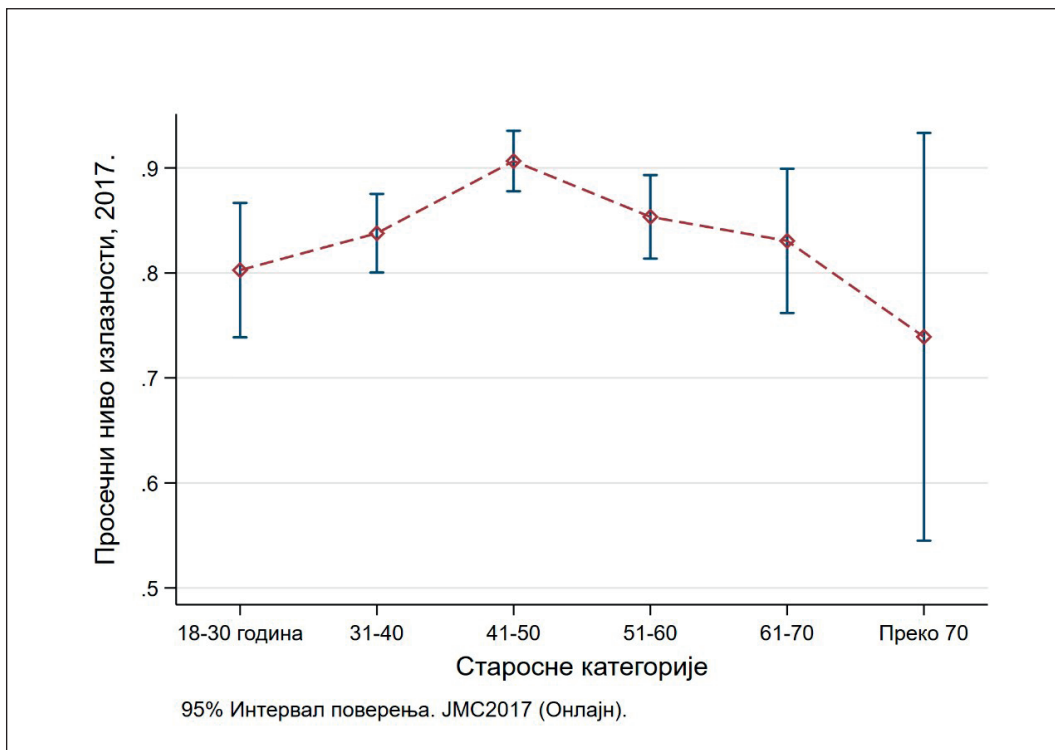


у биваријатном моделу, обе варијабле су значајно повезане са излазношћу, и то на очекивани начин.

Ради илустрације, на Графикону 4 су приказани просечни нивои две варијабле из В фактора (афективна поларизација и просечни ниво симпатија према партијама), код оних који су изашли на изборе и оних који нису. Видимо да се у биваријатним анализама нивои статистички значајно разликују (интервали поверења се не покривају). Разлика је нешто израженија код варијабле просечног нивоа симпатија. Дакле, када се свака од ових варијабли сагледава изоловано, оне су значајно повезане са излазношћу, и то на очекивани начин: већи партијски диференцијал – виша излазност. Међутим, услед специфичне структуре међуодноса између варијабли укључених у мултиваријатни модел, показало се да у таквом моделу ове варијабле немају већи праволинијски утицај.

На крају, још једно расветљавање утврђених резултата. На резултатима из 1990. године показало се да између старости и излазности постоји криволинијски однос, који се не идентификује у мултиваријатној анализи која региструје линеарне и адитивне повезаности. Додатна анализа на подацима из 2017. године показује да је ту тај облик асоцијације присутан у знацима (Графикон 5). И овде средња старосна категорија бележи највиши ниво излазности, али су разлике мање и приближавају се статистичкој значајности само у односу на млађе старосне категорије.

Графикон 5. Однос између старости и излазности (2017)



6.5. Избори без опозиције: Парламентарни избори 2020. године

Из перспективе изборне излазности, карактеристично за парламентарне изборе одржане у јуну 2020. године јесте то што су поједине партије бојкотовале те изборе, што је довело до ниске излазности од 48,9%. Политички контекст, слично као и на председничким изборима 2017. године, обележила је доминација СНС-а и фрагментација опозиције, која није нашла заједнички језик ни око евентуалне заједничке листе нити око бојкота. У таквој ситуацији, могла би се изнети иста очекивања као и на претходним изборима. Дакле, могло би се очекивати да ће излазност бити у негативној корелацији са степеном образовања. Иако је у литератури уобичајен налаз позитивне асоцијације, услед бојкота од стране партија које подршку налазе у либералнијим круговима, могао би се очекивати супротан ефекат. Слично се односи и на варијабле из D фактора. Већа посвећеност демократским нормама би могла да изгуби повезаност са излазношћу или чак да оде у супротан смер.

Сама анализа података поводом ових избора је посебан изазов, због утицаја политичких и ванполитичких околности. Једна очигледна ванполитичка околност која је могла да утиче на излазност је пандемија COVID-19 и разне мере и ограничења усмерене на контролу пандемије. Са једне стране, утицала је вероватно директно, кроз избегавање једног броја грађана да се појављују на јавним местима. Са друге,

став према мерама ограничења је имао и политичку ноту, и вероватно је утицао на евалуацију власти, а тиме и на став према изласку на изборе. У сваком случају, доживљај здравствене угрожености повезане са изласком на биралишта, као и субјективни доживљај терета услед прописаних мера ограничења, могли би се сврстати у варијабле које спадају у домен С. Ради се о факторима који очигледно подижу цену коштања изласка на изборе. Постоје истраживања која су утврдила да доживљај здравствене опасности смањује изборну излазност (Urbatsch, 2017). Исто би се могло очекивати у контексту садашње пандемије. Са друге стране, оно што је вероватно умањило овај утицај јесте то да су кратко време пре избора укинута готово сва стриктнија ограничења и у медијима се стварала слика као да је коронавирус „побеђен“.

У спроведеној анкети је било неколико релевантних питања у вези са пандемијом COVID-19. У овде приказану анализу укључена су два, директно релевантна питања. Прво се односи на перцепцију здравствене опасности, а друго на субјективни доживљај терета услед прописаних мера и ограничења. Та два питања су формулисана на следећи начин:

Шта мислите, колика је вероватноћа да ће се просечан човек у Србији заразити корона вирусом (covid-19) у току следећих једину дана? Одговара се на скали 0–100%.

У Србији су увођене различите мере и ограничења поводом епидемије болести ковид-19. Колико тешко вам је падало, или пада, све ово око пандемије (забрана излазака, изолација, разна ограничења...)?

Одговара се на скали од 0. Уопште ми није падало тешко до 10. Веома тешко.

Друга околност, овај пут политичког карактера, која је имала утицаја на изборе јесте бојкот избора на који су позивале одређене политичке партије и организације. Јасно је да је тај позив имао утицаја на излазност, која је на овим изборима једна од најнижих до сада забележених (сличног нивоа као и у неким ранијим приликама, када су поједини актери бојкотовали изборе). Као што је раније напоменуто, у мери у којој је прихватање бојкота повезано са варијаблама које се налазе у овде развијеном предиктивном моделу, то би могло да се одрази на ефекте појединих варијабли. Рецимо, ако су међу присталицама бојкота несразмерно заступљени грађани/грађанке из руралних средина, у статистичком моделу утицај нивоа урбанизације би могао да се измени – ишчезне, или да се јави у супротном смеру од уобичајеног.

У анкети је постављено експлицитно питање о ставу према бојкоту избора. Текст питања је формулисан на следећи начин:

Неке партије су бојкотовале изборе. Да ли сте Ви лично подржавали бојкот, или сте били против бојкота?

1. Против бојкота

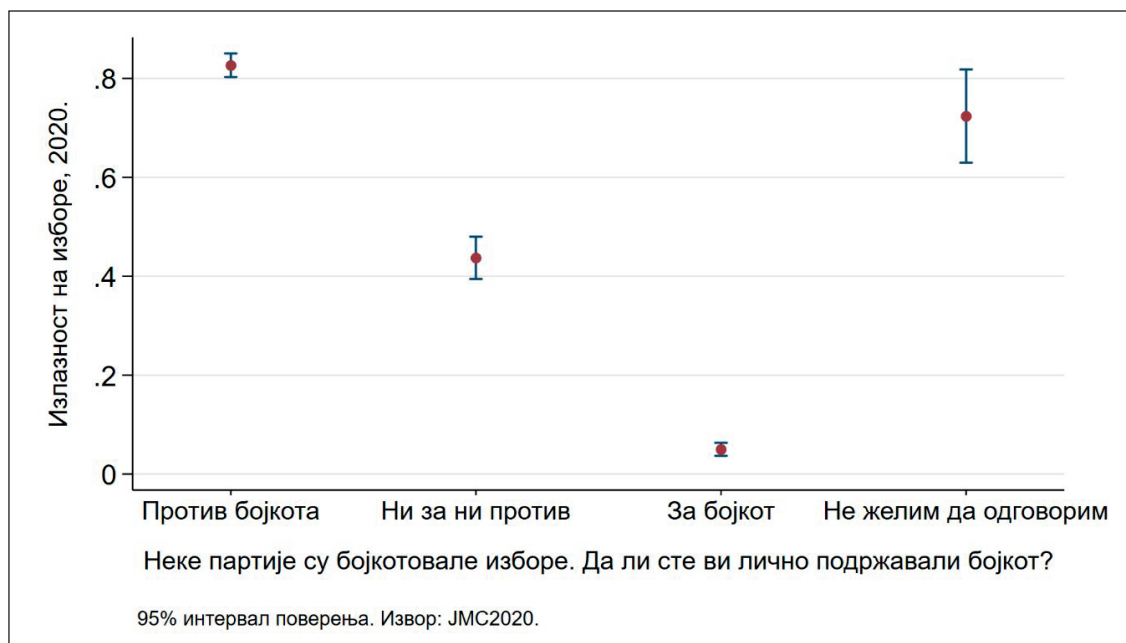
2. Ни за ни против

3. За бојкот

4. Не желим да одговорим

Концептуално, став према бојкоту би се могао подвести под фактор D, тј. у групу нормативних, експресивних и евалуативних варијабли. Став према бојкоту изражава нормативни став према условима избора, као и евалуацију квалитета демократије, и експресију негативног става према актерима који контролишу власт.

Графикон 6. Просечни нивои излазности и ставови према бојкоту избора



Очекивано, показало се да су нивои излазности веома различити код оних који су исказали позитиван односно негативан став према бојкоту. Графикон 6 приказује просечне нивое излазности у зависности од одговора на питање о ставу према бојкоту. Разлике су изразито велике – испитанице/испитаници који су подржавали бојкот у великој мери и нису гласали на изборима. Они који су исказали негативан став према бојкоту су у натпросечној мери изишли на изборе.

Испитанице/испитаници са неодлучним ставом се налазе између по просечном нивоу излазности, али статистички значајно различито и од подржавалаца и од противника бојкота.

Јасно је, дакле, да партиципацију на овим изборима не можемо разумети без узимања у обзир става према бојкоту. Међутим, из приказаних резултата јасно је да је став према бојкоту врло близак самој излазности. Дакле, близак је зависној варијабли. Због тога уношење и те варијабле у модел може битно да измени ефекат свих осталих варијабли.

Због очекиваног утицаја два наведена контекстуална фактора – пандемије и бојкота, у анализи података из 2020. године приказаћемо два модела. У првом моделу придодате су варијабле које се односе на COVID-19, док је у другом моделу додата варијабла која изражава став према бојкоту. На тај начин можемо да проценимо на који начин и у којој мери је додавање варијабле става према бојкоту утицало на предиктивну моћ преосталих варијабли.

Резултати логистичке регресије (оба модела) су приказани у Табели 7. Модел 1, са додатим варијаблама које се односе на COVID-19 пандемију у групи С фактора, има неколико варијабли из домена С и D са статистички значајним ефектом. Утицај година старости је на граници статистичке значајности ($p = 0,06$), али у негативном

смеру. Дакле, у мултиваријатном моделу, виша излазност је благо повезана са млађим узрастом. Овај ефекат је мали и не би требало преувеличавати његов значај. Али, могуће је да је под утицајем пандемије дошло до неочекиваног смера и нешто израженијег избегавања старијих грађана да изиђу на изборе. Повезаност са степеном образовања је такође статистички значајна, и такође се креће у неочекиваном смеру – слабије образовани испитаници су овај пут показали виши степен излазности. Ово би се такође могло приписати селективној партиципацији, пошто је бојкот избора промовисан од стране либерално оријентисаних партија. И овде наглашавамо да ефекат није посебно велик, али је статистички значајан. Биваријатне анализе су такође показале да образовање није повезано са излазношћу нити са ставом према бојкоту.

Ефекат региона је такође на граници статистичке значајности, али овај пут сугерише уобичајени смер асоцијације. У поређењу са Београђанима, Војвођани су испољили нешто виши степен излазности.

Наредна значајна асоцијација се односи на утицај институционализоване религиозности, тј. присуствовања верским службама. Као и у студији из децембра 2002, креће се у истом смеру и указује на то да је та врста социјалне интеграције повезана са излазношћу и у 2020. години.

Од две варијабле које се односе на пандемију, једна је испољила статистички значајан утицај на излазност. Ради се о утицају доживљаја прописаних мера и ограничења. Они/оне којима су те мере теже пале, у већем проценту су апстинирали од избора. Дакле, показало се да је доживљај повишене цене учешћа смањио вероватноћу изборне партиципације код једног броја грађана/грађанки.

Што се тиче варијабле из В групе, показало се да ниједна од две варијабле није значајан предиктор излазности у 2020. Са друге стране, неколико варијабле из домена D показало је изразитији и статистички значајан утицај. То су првенствено варијабле које се односе на евалуацију учинка власти и функционисања политичког система Србије. Те асоцијације сугеришу да су гласачи и гласачице, у поређењу са апстиненткињама/апстинентима задовољнији како демократија функционише у Србији, сматрају да се у Србији поштују индивидуалне слободе и људска права, да је Влада врло добро обављала свој посао током претходног мандата, затим да економија добро функционише, те да је корупција мање присутна међу српским политичарима. Најизразитији је ефекат евалуације претходне власти. Дакле, асоцијације са варијаблама из D категорије сугеришу да је партиципација у великој мери повезана са ставом према функционисању претходне власти. То, наравно, није изненађујуће, не само из теоријских разлога према којима се такве асоцијације генерално очекују. Други разлог је бојкот, којег су промовисали опозициони актери – готово по дефиницији незадовољни претходном влашћу. На крају, скрећемо пажњу на висину коефицијента Pseudo R^2 . Иако је то несавршени индикатор јачине повезаности предикторских варијабле са зависном варијаблом у логистичкој регресији, ипак можемо да закључимо да је овде предикторски модел успешнији него у свим претходно изнесеним случајевима.

Резултати који се односе на Модел 2 показују да је уврштавање става према бојкоту утицало на промену коефицијената преосталих предикторских варијабле. Утицај је видљив не само код D варијабле него и у домену C варијабле. Слаб утицај старости је сада ишчезао, као и утицај доживљаја оптерећења мерама усмереним на контролу пандемије COVID-19. Утицај образовања и присуствовања верским службама је

Табела 7. Два модела изборне излазности, 2020.

	Модел 1, са COVID варијаблама			Модел 2, са варијаблом бојкота		
	Коеф.	z	P>z	Коеф.	z	P>z
С фактор						
Пол: Женски	-0,055	-0,31	0,753	-0,167	-0,770	0,442
Старост	-0,013	-1,91	0,056	-0,015	-1,550	0,122
Образовање	-0,198	-2,20	0,028	-0,253	-2,380	0,018
Регион (Београд)						
Војводина	0,471	1,67	0,095	0,174	0,510	0,613
Западна Србија	0,111	0,32	0,746	0,158	0,450	0,656
Јужна Србија	-0,024	-0,07	0,941	-0,122	-0,300	0,764
Урбанизација	-0,117	-1,29	0,196	-0,223	-2,180	0,030
Економски статус	-0,027	-0,51	0,607	-0,078	-1,320	0,185
Религиозност	-0,017	-0,15	0,881	-0,195	-1,300	0,193
Присуствовање верским службама	0,164	2,09	0,037	0,294	2,920	0,003
COVID-19: Вероватноћа да се просечни човек зарази	-0,049	-1,22	0,223	-0,067	-1,250	0,211
COVID-19: Мере су му/јој тешко падале	-0,052	-2,07	0,039	-0,025	-0,750	0,454
В фактор						
Афективна поларизација	0,090	0,84	0,403	0,222	1,730	0,084
Просечни степен симпатија	-0,013	-0,17	0,861	0,057	0,680	0,495
Д фактор						
Демократија је најбољи систем владавине	-0,020	-0,25	0,801	0,109	1,170	0,242
Заинтересованост за политику	0,196	1,04	0,297	0,054	0,270	0,784
Обраћање пажње на политичке кампање	-0,043	-0,24	0,807	0,238	1,270	0,206
Интерна ефикасност (Разуме најважније догађаје)	-0,026	-0,32	0,749	-0,072	-0,760	0,447
Ефикасност (Важно ко је на власти)	0,040	0,38	0,706	0,061	0,530	0,596
Ефикасност (Гласање утиче на догађања)	0,108	0,98	0,326	0,096	0,900	0,367
Задовољство функционисањем демократије у Србији	0,346	2,70	0,007	0,171	0,960	0,339
Колико се поштују индивидуалне слободе и људска права?	0,423	3,16	0,002	0,289	1,610	0,108
Колико је Влада добро обављала свој посао	0,891	5,89	0,000	0,328	1,600	0,110
Корупција у власти	-0,310	-1,75	0,080	-0,287	-1,420	0,156
Евалуација економије	-0,193	-2,13	0,033	-0,008	-0,070	0,945
Партијска идентификација	-0,321	-1,51	0,131	-0,040	-0,170	0,867
Став према бојкоту (3. За бојкот)						
1. Против бојкота				4,232	12,140	0,000
2. Ни за ни против				2,812	8,300	0,000
7. Не желим да одговорим				3,673	3,610	0,000
Константа	0,282	0,20	0,842	-1,460	-0,930	0,353
Pseudo R2	0,31			0,51		

Резултати логистичке регресије. Извор: ЈМС 2020.

Модел 1: N = 1.298; Wald chi2(26) = 292,22; Prob > chi2 = 0,0001; Log pseudolikelihood = -570,3.

Модел 2: N = 1.296; Wald chi2(29) = 299,44; Prob > chi2 = 0,0001; Log pseudolikelihood = -407,9.

непромењен (можда мало јасније видљив). Међутим, утицај нивоа урбанизације је достигао ниво статистичке значајности. Ефекат иде у очекиваном смеру – излазност је виша код испитаника/испитаница из мање урбаних средина.

Статистичка контрола утицаја става према бојкоту довела је до тога да је ефекат афективне поларизације, дакле кључне варијабле домена В, тј. партијског диференцијала, достигао гранични ниво статистичке значајности. Дакле, када се излазност посматра кроз овако проширени модел, опет видимо да је партијски диференцијал битан елемент изборне мотивације.^[10]

Утицај новоуведене варијабле је највидљивији на варијаблама из D категорије. Утицај свих варијабли из Модела 1 са значајним ефектом пао је испод нивоа статистичке значајности. То би се могло свакако тумачити тако да је став према бојкоту медијатор ефекта D варијабли, које у првом кораку утичу на став према бојкоту, а тај став затим детерминише партиципацију. Напомињем да су из домена D значајне биле првенствено варијабле евалуације власти. Дакле, негативна евалуација власти је мотивисала позитиван став према бојкоту, а то је затим утицало на одлуку о изласку на изборе. Ово резонување би се могло статистички проверити, али због ограниченог простора остаје за неку другу анализу.

На крају, висина коефицијента Pseudo R² показује да је Модел 2 неуобичајено успешан у предикцији изборне излазности. Наравно, то није резултат теоријског напретка, него специфичних карактеристика ових избора – бојкота, али и чињенице да су те карактеристике евидентиране примењеним упитником и укључене у представљене моделе.

7. ДИСКУСИЈА

На почетку овог рада постављен је задатак да се испитају корени индивидуалних разлика у изборној излазности током последњих 30 година вишестраначке демократије у Србији. Теоријски контекст за спроведене анализе је преузет из теорије рационалног избора (ТРИ), тј. модела који је резултат разраде тог теоријског приступа током последњих неколико деценија. Као емпиријски подаци, послужило је 13 студија јавног мњења које су спровели истраживачи ИДН-а током претходних 30 година. Студије су тако одабране да се могу третирати као *изборне* студије, дакле спроведене у временској близини избора који су предмет истраживања. Укључено је шест предизборних и седам постизборних студија. Претходно приказане анализе имале су за циљ да се одговори на следећа питања:

- Који су све значајни предиктори изборне излазности у Србији?
- Да ли се могу уочити неке систематске тенденције у структури значајних предиктора излазности? На пример, да ли су поједине варијабле значајни предиктори у већини студија? Да ли се значај одређених предиктора мења током времена? Да ли се варијације у структури предиктора могу повезати са карактеристикама политичког контекста?

[10] Када се из анализе искључе испитаници/испитанице који су изразили подршку бојкоту (а тиме и у највећем броју нису изишли на изборе), утицај афективне поларизације постаје много изразитији. Статистички детаљи нису овде изнесени, али такав резултат сугерише да за оне који из политичких разлога нису искључили гласање партијски диференцијал игра улогу која му према ТРИ моделу припада.

- Да ли резултати из Србије одступају од уобичајених налаза у другим демократским земљама?
- У којој мери је концептуални оквир теорије рационалног избора примерен за анализу и тумачење резултата?
- Да ли се могу, на основу добијених резултата, извести неке препоруке које би могле помоћи у подизању нивоа политичке одн. изборне партиципације?

Утврђене асоцијације између варијабли које репрезентују С, В и D факторе резимирани су у Табели 8, која приказује у којим студијама су утврђене позитивне, негативне, односно нулте асоцијације. Ако нека студија није наведена код одређене варијабле, то значи да није било те варијабле у анкети.

Можемо закључити да су варијабле С фактора солидни и углавном конзистентни предиктори излазности. Образовање је у највећем броју истраживања позитивни предиктор излазности: у осам студија је забележен барем минимални позитивни ефекат. У три студије је ефекат негативан, а у две није достигао ниво статистичке значајности. Недоследност у смеру асоцијације би се вероватно могла приписати политичком контексту, тј. политички обојеном вољном апстиненцијом. На изборима 2020. бојкот је званично објављен од стране појединих партија, док је на председничким изборима 2017. постојала неформална кампања за апстиненцију и „беле листиће“. Слично је било и на председничким изборима 2004, где је такође забележена врло ниска излазност.

Улога регионалне припадности је испољила доследан утицај. У шест студија је становање у региону Београда праћено нижом излазношћу у поређењу са неким од преостала три (или два) региона (типично је виша излазност била у Војводини). У три студије се ефекат региона није испољио, али ни у једној није био супротног смера. Дакле, урбани центар државе карактерише релативно нижа излазност, као и у истраживањима из литературе. Сличан томе је и ефекат варијабле нивоа урбанизације. У три студије је забележен негативни ефекат (излазност је нижа у урбанијим срединама), у једној студији (1993) ефекат је супротан, док у седам студија није забележен значајни коефицијент. Дакле, на два начина је регистрован утицај урбанизације, а посебно највећег градског конгломерата у Србији. Иако је тај ефекат прилично доследан (само у једној студији је смер супротан, али немамо тумачење тог случаја), у знатном броју студија је тај ефекат испод нивоа статистичке значајности.

Приходи домаћинства генерално нису међу значајним предикторима. Негативни коефицијент је забележен у једном случају (септ. 2002), док је у другим случајевима испод нивоа статистичке значајности. У једном броју студија та варијабла није укључена, иако је била доступна, због великог броја недостајућих вредности. Варијабле са великим бројем недостајућих вредности смањују моћ статистичких тестова и могу да наруше релације између осталих варијабли, пошто варијације на варијабли прихода могу да буду повезане са другим варијаблама од интереса. Додатне анализе су, ипак, показале да када се приходи укључе, ни у једном од случајева ефекат те варијабле не достиже статистичку значајност.

Религиозност је у појединим демократским земљама прилично поуздани предиктор излазности, посебно где на изборима учествују партије религијског идентитета. У Србији, индикатори религијске оријентације генерално не помажу много у разумевању излазности. У једној од шест студија где је варијабла субјективне

религиозности била укључена, њен ефекат је достигао статистичку значајност, и то у негативном смеру. На изборима 2012. године, секуларни део популације је за нијансу био мотивисанији да изађе на изборе у поређењу са религиозним испитаницима/испитаницама. Детаљније тумачење тог случаја захтева додатне анализе, које овде не могу да се спроведу. Институционализована форма религиозности, тј. учесталост присуствовања религиозним службама је нешто изразитији предиктор излазности. У две од пет студија је тај ефекат позитиван. Ово је више у складу са очекивањима јер, према теорији, укљученост у институције помаже у мобилизацији грађана.

Иако се о мањој политичкој активности жена често говори као о очигледној чињеници, резултати приказани овде јасно говоре да полних/родних разлика у изборној партиципацији нема. Заправо, само је у једној од 13 студија ефекат полних разлика достигао ниво статистичке значајности, и то указујући на релативно виши ниво излазности код жена. Није извесно да ли би то могао да буде мали знак израженије политичке еманципације жена у Србији. Ипак, може да буде и методолошки артефакт, пошто се ради о интернет-студији, где је утицај самоселекције испитаника/испитаница израженији него код анкетирања лицем у лице.

Анкета из 2020. је показала и да изложеност политичкој мобилизацији има ефекта на излазност. То сугерише да систематске активности политичких актера заиста могу да утичу на мобилизацију, као и потребу да се варијабле које указују на мобилизацију чешће укључују у истраживање политичког понашања и операционализацију С фактора.

Коначно, чини се да је показано да С фактор не треба посматрати као стриктно дефинисани скуп варијабли. Утицаји на „цену“ или терет изласка на изборе могу бити непредвидиви, и специфични за конкретне изборе. Избори 2020. године су добра илустрација – могло се очекивати да ће забринутост због пандемије утицати на излазност. Резултати су потврдили то очекивање, и то у погледу варијабле која се односи на доживљај тешкоће поводом прописаних мера и ограничења. Ту свакако треба поновити да је у периоду непосредно пре избора дошло до радикалног попуштања, готово укидања, мера заштите и да су медији стварали атмосферу која је сугерисала да је пандемија „побеђена“. Могуће је да је због тога ефекат пандемије ипак релативно слаб.

О неком систематском тренду током времена, у погледу ефекта С варијабли, тешко да се може нешто одређено закључити. Варијације постоје, али више делује као да се ради о ефекту конкретних услова, а вероватно делом и неконтролисаних методолошких фактора.

Систематски и доследни ефекти су свакако видљивији када се ради о утицају партијског диференцијала, тј. фактора В. То је посебно изражено код афективне поларизације. У девет од 11 студија је тај ефекат позитиван, а ни у једном случају није негативан. Утицај просечног нивоа симпатија према политичким актерима (или изборној понуди) нешто је мање изражен (позитиван је у седам од 11 студија), али је такође конзистентан. На исто указују и асоцијације са варијаблама партијског диференцијала и перцепције постојања разлика између политичких партија (варијабле укључене у студију из 2012. године). Дакле, закључак о улози фактора В (партијског диференцијала) лако је донети: утицај је доследан и изразит. Када грађани/грађанке

доживљавају партије на емоционално издиференциран начин – неке позитивно, а неке негативно, онда је и очекивана добит од победе неке од партија позитивна (тј. губитак ако победи неомиљена партија), што знатно подиже мотивацију за изборном партиципацијом. Резултати такође показују да само негативне емоције, ма колико изразите, нису адекватна мотивација. Утицај просечног нивоа симпатија показује да је потребно да барем неке партије изазивају позитивне (или мање негативне) емоције. Дакле, негативна мотивација не делује политички стимулативно, него пасивизирајуће. Сугестија да је важно гласати барем против некога, изгледа да у Србији не мобилише потенцијалне гласаче.

Фактор D је у литератури попримао све шире и разноврсније значење. Поред варијабли које указују на осећај дужности и демократске политичке културе, укључују се и експресивне и евалуативне варијабле, тј. и други неинструментални мотиви. Иако поједине од овде анализираних варијабли често немају статистички значајан утицај, важно је приметити да практично нема недоследних утицаја. Забележени ефекти су или статистички значајни у одређеном смеру, или су испод нивоа статистичке значајности. Не постоји ниједан случај где би се јавили значајни коефицијенти, али супротног смера. То нам сугерише да су ефекти појединих D варијабли можда слабијег интензитета, али да је смер доследан, тј. крећу се у смеру који би се на основу теоријског модела и очекивао.

Заинтересованост за политику, праћење изборне кампање, праћење политике у медијима повремено се јављају као значајни предиктори. Дакле, елементи демократске политичке културе као што су управо наведени, уз политичку информисаност, хабиитуирану политичку партиципацију, поверење у политичке институције, утицајни су и у Србији.

Евалуативни фактори су такође релевантни, мада опет не у свим студијама (а и релевантне варијабле су биле укључене само у мањи број анкета). Позитивна евалуација функционисања различитих аспеката политичког система и учинка власти доприноси излазности. То је посебно изражено у студији из 2020. године. Вероватно је томе допринео и бојкот, у којем је учествовало становништво које је мање задовољно функционисањем тадашње власти.

На значај експресивних фактора указује и повезаност излазности са партијским идентитетом, који је позитиван у две од шест студија. Партијска идентификација је комплексна варијабла, чији се утицај може различито концептуализовати. Са једне стране, присуство партијске идентификације указује на интеграцију особе у политички систем, тј. као индикатор демократске политичке културе. Такође, понекад је партијска идентификација међу варијаблама партијског диференцијала – јер указује на партијску опредељеност. Ту варијаблу овде третирамо првенствено као експресивни фактор, пошто је партијски диференцијал покривен адекватнијим варијаблама. Гласање се често тумачи и као експресија политичког идентитета. Жеља да се изрази подршка преферираној партији има мотивациону улогу без обзира на то колика је вероватноћа да ће сопствени глас да одлучи изборе (дакле, неинструментална мотивација). То би се могло упоредити са резонувањем спортског навијача. Навијач/навијачица одлази на утакмицу да изрази подршку тиму, а не зато што верује да ће сопствено присуство битно да утиче на исход утакмице.

Табела 8. Преглед утврђених асоцијација између С, В и D варијабли са изборном излазношћу

	Позитивни коефицијент	Негативни коефицијент	Нулти коефицијент
С варијабле			
Пол: 2. Жене	2017.		Свих 12 осталих
Старост	2001, дец. 2002, 2010, 2012.	2020.	1990, 1992, 1993, 1997, септ. 2002, 2003, 2004, 2017.
Образовање	1990, 1992, 1993, 1997, 2001, септ. 2002, окт. 2003, 2010.	2004, 2017, 2020.	дец. 2002, 2012.
Регион (реф. категорија: Београд)	1992, 1997, 2001, септ. 2002, дец. 2002, 2010.		1990, 1993, 2003.
Урбанизација	1993.	дец. 2002, 2012, 2020.	1990, 1992, 2001, септ. 2002, 2004, 2010, 2017.
Приходи		септ. 2002.	1990, дец. 2002, 2003, 2004, 2020 ^a
Религиозност		2012.	1993, дец. 2002, 2004, 2017, 2020.
Присуствовање верским службама	дец. 2002, 2020.		1997, 2012, 2017.
Мобилизација: Партијска	2012.		
Мобилизација: Социјална			2012.
COVID-19: Вероватноћа заразе			2020.
COVID-19: Мере тешко падају		2020.	
В варијабле			
Афективна поларизација	1992, 1993, 1997, 2001, септ. 2002, 2003, 2004, 2012, 2020.		дец. 2002, 2017.
Ниво симпатија према политичким актерима	1992, 1993, 1997, септ. 2002, дец. 2002, 2003, 2004.		2001, 2012, 2017, 2020.
Партијски диференцијал	2012.		
Перцепција разлика између партија	2012.		
D варијабле			
Демократија је најбољи систем владавине			2010, 2012, 2017, 2020.
Заинтересованост за политику	1993, 2010.		дец. 2002, 2017, 2020.
Обраћање пажње на политичке кампање	2012, 2017.		2020.
Прати политику у медијима	дец. 2002.		2010, 2017.
Дискусија о политици			дец. 2002.
Интерна ефикасност			2017, 2020.
Ефикасност (Важно ко је на власти)			2012, 2017, 2020.
Ефикасност (Гласање утиче)			2012, 2017, 2020.
Недемократске форме владавине	2010.		
Задовољство функционисањем демократије у Србији	2020.		1997, 2012, 2017.
Поштују се индивидуалне слободе и људска права?	2020.		2012, 2017.
Влада је добро обављала свој посао	2020.		2010, 2012.
Корупција у власти		2020.	2017.
Евалуација економије		2020.	2017.
Поверење у политичке институције	1993, 1997, 2003, 2010.		2004.
Политичка информисаност	2017.		2012.
Политичка партиципација	2010.		
Социјална партиципација	2010.		
Партијска идентификација	1990, 1997.		дец. 2002, 2012, 2017, 2020.
Подршка бојкоту избора		2020.	

Напомена: Студије које су изостављене немају дату варијаблу укључену у упитник.
^a У студију из 2020. укључена је варијабла субјективне процене економског статуса.

И за варијабле из домена В и D може да се закључи да су ефекти, где год су значајни, у складу са теоријским очекивањима, као и са уобичајеним резултатима из литературе. Са друге стране, ни овде нема могућности да се закључи да постоје одређени трендови у асоцијацијама појединих варијабли. Наравно, не може коначно да се закључи да такви трендови не постоје за све варијабле, јер је знатан број варијабли укључен у само понека истраживања.

У више наврата је у раду наглашавана разлика између мултиваријатног и биваријатног приступа анализама. Резултати који су овде дискутовани односе се на мултиваријатне моделе, где се проверавају директни и независни ефекти појединачних варијабли, при чему се статистички (квазиекспериментално) контролише утицај других укључених варијабли. Две су важне импликације тог приступа. Прво, ефекти појединих варијабли у биваријатним анализама могу бити другачији. Типичан је случај да су поједини биваријатни ефекти у ствари индиректни и да се губе када се укључе друге варијабле које би могле бити медијатори њиховог утицаја. Са тиме је повезана и друга импликација. Када се укључују варијабле сличног карактера које су у међусобној корелацији, може због колинеарности да дође до супресије међусобних ефеката. Опет је типичан резултат да неке од таквих варијабли изгубе биваријатни ефекат. Овде се, дакле, не ради о посредовању утицаја, него о статистичком артефакту. Да би се негативне последице тог ефекта избегле, може бити корисно да се поједине колинеарне варијабле искључе из анализе. Овде је то, на пример, урађено у анализи на подацима из 2012. године. Тамо је услед колинеарности варијабли заинтересованости за политику и праћења изборне кампање искључена прва варијабла, јер се јављала као негативни корелат излазности ако је укључена заједно са интересовањем за кампању.

8. ЗАКЉУЧАК

У закључку следе сажети одговори на питања постављена на почетку претходног одељка.

- Који су све значајни предиктори изборне излазности у Србији?

Спроведене анализе су показале да значајну предикторску улогу имају варијабле из сва три теоријска домена – С, В и D. Што се тиче ресурса, најизразитији је утицај образовања, које је генерално у позитивној вези са излазношћу. Нешто слабијег интензитета и доследности је утицај старости. Излазност је генерално нижа у Београду у поређењу са другим регионима, као и што је излазност релативно виша у мање урбаним срединама.

Утицај религиозности је релативно слаб, и недоследан. Економски статус такође генерално нема утицаја, као ни пол/род. Са друге стране, налази сугеришу да је изборна мобилизација важна, али су релевантне варијабле ретко укључиване у истраживања.

Фактор D је такође важан. Од заинтересованости за политичке догађаје до евалуације учинка власти. Посебно изгледа да је важно поверење у политичке институције. Ипак, ефекат D варијабли не достиже увек ниво статистичке значајности, али је увек у очекиваном смеру.

Свакако је најупечатљивији налаз доследног и прилично снажног утицаја варијабли В фактора, тј. партијског диференцијала. Издиференцирани емоционални став према политичким актерима изгледа као веома важан чинилац изборне мотивације. Истина, ефекат изгледа да је нешто слабији када један део политичких актера не учествује на изборима, или има амбивалентан став према изласку на изборе, као на изборима 2020. и 2017. године. Такав резултат није нелогичан. Ако један део бирачког тела са врло издиференцираним ставом одлучи да не учествује на изборима, тада имамо подједнаку поларизацију и међу гласачима/гласачицама и међу апстинентима/апстиненткињама.

- Да ли се могу уочити неке систематске тенденције у структури значајних предиктора излазности? На пример, да ли су поједине варијабле значајни предиктори у већини студија? Да ли се значај одређених предиктора мења током времена? Да ли се варијације у структури предиктора могу повезати са карактеристикама политичког контекста?

Изразитих систематских тенденција изгледа да нема. Варијације у утицају појединих варијабли (типично испод и изнад нивоа значајности, а много ређе варијације у смеру асоцијације) не показују тренд везан уз године искуства са демократијом. Могуће је да би део варијација могао да се припише и методологији – нису сви подаци прикупљени идентичном процедуром. Такође, анализе се разликују по скупу укључених варијабли. Селекција варијабли такође може да утиче на испољавање појединачних ефеката. У прелиминарним анализама провераване су разне верзије модела, додајући и изостављајући поједине варијабле. Резултат тих анализа, чији детаљи не могу овде да се изнесу, јесте да приказани резултати робустно представљају садржину анализираних података.

Оно што је, међутим, уочено јесте утицај политичког контекста. Он утиче на варијабле С фактора ако је партиципација дестимулисана диференцијално за одређене социодемографске сегменте. На пример, ако изборе бојкотују партије чије је симпатизерско тело идеолошки либералније и релативно вишег социоекономског положаја, тада утицај социоекономских фактора може да падне испод нивоа статистичке значајности или чак да се обрне. То је забележено у случају повезаности година старости у подацима из 2020. године. Политички контекст утиче и на D факторе, који су више идеолошког карактера. Ако је нека идеолошка опција, која је релевантна за D фактор, додатно мотивисана да учествује (или апстинира), то се може одразити на корелације тих варијабли и излазности. Посебно упечатљив пример је утицај става према бојкоту током избора 2020. године. Када је та варијабла додата почетном моделу, утицај појединачних D варијабли је потпуно ишчезао. Та варијабла врло верно одражава контекст избора и на тај начин модификује утицај других варијабли.

Међутим, В фактор је мање подложен утицају специфичног политичког контекста. Партијски диференцијал је утицајан и у случају да неки актери бојкотују изборе, мада је тада тај ефекат слабији и теже приметан. Такав резултат није изненађујући. Из перспективе теорије рационалног избора, заправо се ради о врло важном налазу. Партије (и кандидати) су неизоставни елементи политичке конкуренције, и изборне утакмице. Ако се доживљавају као једнаки, нема рационалног мотива да се троши време на изборе. Приказани подаци указују на важност и поларизације, и општег позитивног или негативног доживљаја партија који се не могу свести један на други.

- Да ли резултати из Србије подсећају или одступају од уобичајених налаза у другим демократским земљама?

Резултати указују на то да се српски испитаници не разликују значајно од оног што се налази у научној литератури – вероватноћа изласка на изборе је мања код нижих социјално-економских слојева становништва. Задовољство учинком власти функционисањем политичког система у вези је са већом вероватноћом изласка на изборе. Поларизација је такође повезана са излазношћу. Заправо, није сасвим једноставно одговорити на ово питање. На тему излазности је спроведено стотине истраживања током претходних седам деценија и немогуће је сумирати „опште закључке“. Овде се ослањало претежно на закључке метаанализе које су спровели Сметс и Ван Хам (2013), јер је њихова анализа фокусирана на скорашњи период и врхунске часописе. Они су закључили да резултати у литератури често нису сасвим конзистентни. Где постоји нека конзистенција, те су асоцијације сличне овде забележеним. Углавном, овде приказане анализе нису наговестиле никакву јединственост српског гласача/гласачице. Можда се може говорити о нешто слабијем утицају С и D варијабли, али ни такви налази нису ретки у резултатима које су анализирали Сметс и Ван Хам (2013).

- У којој мери је концептуални оквир из ТРИ перспективе примерен за анализу и тумачење резултата?

Статистичко моделирање изборне излазности инспирисано теоријом рационалног избора показало се као корисно. Теоријски оквир ТРИ дао је основне координате за организацију фактора који би могли бити релевантни за излазност, а тиме и за тумачење њихових ефеката. Због тога је било могуће да се у појединачним анализама укључе различити скупови варијабли, а да се ипак очува теоријска доследност. Различите варијабле су третиране као функционално еквивалентни индикатори општијих теоријских концепата. Из теоријског угла мање је важно да ли је у неком случају укључена варијабла опште заинтересованости за политику, а у другом праћење политике у медијима, пошто се ради о сличним индикаторима једног теоријског концепта.

Посебно важан допринос овог истраживања јесу импликације за теорију изборне излазности. Наиме, приказани резултати су посебно истакли значај *психолошких* фактора за излазност. Фактор В, тј. партијски диференцијал, примарно је политички феномен. Фактори С и D се делом могу тумачити као да спадају у домен социологије и психологије (Barry, 1976; Mueller, 2003). Аутори који су били забринути због истичања варијабли из домена фактора D јер се ради о препуштању терена психологији, овим резултатима добијају потврду да комплетни ТРИ модел управо истиче значај политичких фактора. Првенствено доживљаја партијског диференцијала.

- Да ли се могу, на основу добијених резултата, извести неке препоруке које би могле помоћи у подизању нивоа политичке одн. изборне партиципације?

Настојање да се излазност подигне може бити нормативно мотивисано – демократија не функционише без партиципације грађана/грађанки. Политички актери такође могу бити мотивисани да подстакну (или супротно) излазност. У корену, то може бити иста нормативна мотивација, али очекивало би се, барем из угла ТРИ, да политички актери буду првенствено мотивисани сопственим интересом – да се побољша сопствени учинак на изборима. Због тога и препоруке за подизање партиципације могу бити различите.

С једне стране, ради постизања равнотеже у излазности у различитим социјално-економским слојевима, пожељно би било олакшати учешће онима који ређе учествују на изборима (мање образовани, најмлађи) снижавањем фактора С у ТРИ једначини. На пример, информације би могле бити лакше доступне и јасније. Политичка едукација би свакако била корисна, делом и због фактора D (политичка култура, демократске норме). Показало се такође да је политичка мобилизација битна. Медијски третман избора би се свакако могао унапредити тако да подстакне демократски карактер избора. Сами политички актери би такође могли више напора да уложе у мобилизацију мање активних сегмената бирачког тела.

Упечатљиви утицај фактора В сугерише да су изборни актери важни. За сваког актера би било пробитачно да развије однос са потенцијалним бирачима на бази поверења, јер је позитиван однос према актерима снажнији мотив, него само негативан став према политичким противницима. Ако је партија Б противник партији А, гласаче неће мотивисати за излазак само негативан став према партији Б, него је потребан и позитиван став према партији А. Искључиво критиковање супротстављених партија има мало шансе да стимулише пасивизирани део бирачког тела.

Можда мање нормативно пожељна импликација за актере јесте та да своје шансе могу повећати настојањем да потенцијални гласачи супротстављених партија не изађу на изборе – кроз негативну кампању. Истина, таква препорука није нарочито потребна, јер се тај приступ редовно среће у изборним кампањама. Вероватно је, такође, да је доминација негативних кампања одговорна за прилично низак ниво излазности у Србији.

Будућа истраживања свакако треба да наставе систематско и обухватније истраживање излазности. Један од продуктивних смерова би вероватно била компаративна истраживања. Данас постоје компаративни подаци који омогућавају прецизна поређења модела конструисаних у различитим земљама. На тај начин се може добити потпунија слика о „српском гласачу/гласачици“, али и анализирати утицај контекстуалних варијабли.

Једна од специфичних сугестија тиче се модификације ТРИ модела. ТРИ модел је адитивни модел – утицаји сваког од три анализирана фактора се додају међусобно (С у негативном смеру, док је В мултипликован перципираном вероватноћом одлуке избора). Међутим, модел би се могао поставити и тако да евалуативни и други фактори објашњавају партијски диференцијал (а такође и да С фактори добију статус егзогених варијабли). У таквом моделу би, рецимо, D фактори објашњавали В. Заинтересованост и праћење политике, ставови према демократији, евалуација учинка власти би тада били фактори који утичу на перцепцију партијског диференцијала. Прелиминарне анализе сугеришу да би то могао бити добар начин да се концептуализује утицај D варијабли, које када се контролишу за В варијабле губе знатан део свог директног утицаја. То се видело када је став према бојкоту избора додат другом моделу из 2020. године. Иако би то био смислени модел узрочног ланца, реални утицаји су вероватно сложенији, и тежи за моделирање. На пример, евалуација учинка власти може да утиче на партијски диференцијал (не волимо партију која нам се чини да лоше ради), али са друге стране оно што раде партије које не волимо чини нам се да је лоше (дакле, В утиче на D). У сваком случају, важно је да анализа изборне излазности буде теоријски осмишљена, од скупа укључених варијабли па до аналитичких метода.

На крају, приказане анализе јасно сугеришу важност организованог, систематског приступа истраживању политичког понашања. Подаци који су овде анализирани нису део таквог организованог настојања. То је очигледно из шаренила варијабли које су анализирани и неуједначености у методама прикупљања података (што овде није детаљније дискутовано). Такође је упадљив мањак постизборних студија, које су кључне за анализу изборне излазности (а не само изборне намере). С обзиром на значај избора за демократију, установљавање програма изборних студија би омогућило детаљну и континуирану анализу изборног понашања грађана/грађанки Србије. То би било од великог значаја, како за боље разумевање изборног понашања, тако и за унапређење квалитета демократије.

Литература:

Barnes, S. H., & Kaase, M. et al. (eds.) (1979). *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*. Beverly Hills, CA: Sage.

Barry, B. (1978). *Sociologists, economists, and democracy*. Chicago & London: University of Chicago Press.

Brady, H., Verba, S., & Schlozman, K. (1995). Beyond SES: A Resource Model of Political Participation. *The American Political Science Review*, 89(2), 271–294.

Бранковић, С. (2007). Апстиненција у истраживањима јавног мњења: разлози неучествовања на изборима. У: З. Лутовац (ур.), *Бирачи и ајстиненцији у Србији* (стр. 151–168). Београд: Институт друштвених наука, Friedrich Ebert Stiftung и Факултет политичких наука.

Breton, C., Cutler, F., Lachance, S., & Mierke-Zatwarnicki, A. (2017). Telephone versus online survey modes for election studies: comparing Canadian public opinion and vote choice in the 2015 Federal Election. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, 50(4), 1005–1036.

Verba, S. & Nie, N. H. (1972). *Participation in America: Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper & Row.

Verba, S., Schlozman, K. L., & Brady, H. E. (1995). *Voice and equality: Civic voluntarism in American politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Geys, B. (2006). 'Rational' theories of voter turnout: a review. *Political Studies Review*, 4(1), 16–35.

Gomez, B. T., Hansford, T. G., & Krause, G. A. (2007). The Republicans should pray for rain: Weather, turnout, and voting in US presidential elections. *The Journal of Politics*, 69(3), 649–663.

Granberg, D., & Holmberg, S. (1988). *The political system matters: Social psychology and voting behavior in Sweden and the United States*. Cambridge University Press.

Green, D., & Shapiro, I. (1996). *Pathologies of rational choice theory: A critique of applications in political science*. New Haven: Yale University Press.

Guttman, J. M., Hilger, N. & Schachmurove, Y. (1994). Voting as investment vs. voting as consumption: new evidence. *Kyklos*, 47, 197–207.

Dowding, K. (2005). Is it rational to vote? Five types of answer and a suggestion. *The British Journal of Politics & International Relations*, 7(3), 442–459.

- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper & Row.
- Inglehart, R. (2003). How solid is mass support for democracy—and how can we measure it?. *PS: Political Science & Politics*, 36(1), 51–57.
- Inglehart, R., & Norris, P. (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge University Press.
- Karp, J. A., & Milazzo, C. (2015). Democratic skepticism and political participation in Europe. *Journal of Elections, Public Opinion & Parties*, 25(1), 97–110.
- Kirchgässner, G. (2003). Abstention Because of Indifference and Alienation and Its Consequences for Party Competition: A Simple Psychological Model. *University of St. Gallen Economics Discussion Paper*, 2003–12.
- Kriesi, H. (2008). Political mobilisation, political participation and the power of the vote. *West European Politics*, 31(1–2), 147–168.
- Krosnick, J. A., Visser, P. S., & Harder, J. (2010). The psychological underpinnings of political behavior. *Handbook of social psychology*, 2, 1288–1342.
- Логар, С. (2007). Вредносно оријентације бирача и апстинената. У: З. Лутовац (ур.), *Бирачи и ајсџиненџи у Србији* (стр. 81–96). Београд: Институт друштвених наука, Friedrich Ebert Stiftung и Факултет политичких наука.
- Лутовац, З. (ур.) et al., (2007). *Бирачи и ајсџиненџи у Србији*. Београд: Friedrich Ebert Stiftung, Факултет политичких наука и Институт друштвених наука.
- Mares, I., Muntean, A., & Petrova, T. (2016). Economic intimidation in contemporary elections: Evidence from Romania and Bulgaria. *Government and Opposition*, 1–32.
- Mattila, M. (2003). Why bother? Determinants of turnout in the European elections. *Electoral studies*, 22(3), 449–468.
- Milbrath, L. and Goel, M. (1977). *Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics?* 2nd edn. Chicago, IL: Rand McNally.
- Милошевић-Ђорђевић, Ј. (2007). Социјална и политичка хомогеност изборних апстинената. У: З. Лутовац (ур.), *Бирачи и ајсџиненџи у Србији* (стр. 205–216). Београд: Friedrich Ebert Stiftung, Факултет политичких наука и Институт друштвених наука.
- Михаиловић, С. (1991). Избори '90: мњење грађана Србије. У: С. Михаиловић и В. Гоати (ур.), *Од изборних рџијуала до слободних избора: сондажа јавној мњења уочи љрвих вишесџраначких избора у Србији* (стр. 27–126). Београд: Институт друштвених наука.
- Monroe, A. D. (1977). Urbanism and voter turnout: A note on some unexpected findings. *American Journal of Political Science*, 71–78.
- Mueller, D. C. (2003). *Public choice III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Павловић, З. (2007). Утицај изборне партиципације на структуру интересовања. У: З. Лутовац (ур.), *Бирачи и ајсџиненџи у Србији* (стр. 97–112). Београд: Институт друштвених наука, Friedrich Ebert Stiftung и Факултет политичких наука.
- Plutzer, E. (2002). Becoming a habitual voter: Inertia, resources, and growth in young adulthood. *American political science review*, 96(1), 41–56.
- Potoski, M., & Urbatsch, R. (2017). Entertainment and the Opportunity Cost of Civic Participation: Monday Night Football Game Quality Suppresses Turnout in US Elections. *The Journal of Politics*, 79(2), 424–438. doi.org/10.1086/688174
- Riker, W. H., & Ordeshook, P. C. (1968). A Theory of the Calculus of Voting. *American political science review*, 62(1), 25–42.

Rosenstone, S. J., & Hansen, J. M. (1993). *Mobilization, Participation, and Democracy in America. New Topics in Politics*. New York: Macmillan. Politics. New York: Macmillan.

Silver, B. D., Anderson, B. A., & Abramson, P. R. (1986). Who overreports voting?. *American Political Science Review*, 80(2), 613–624.

Smets, K., & Van Ham, C. (2013). The embarrassment of riches? A meta-analysis of individual-level research on voter turnout. *Electoral studies*, 32(2), 344–359.

Todosijević, B. (2016). Left-Right ideology: Its meaning and effects on party preferences in Serbia. *Sociološki pregled, Vol. 50, No. 2*, 161–178.

Тодосијевић, Б. и Павловић, З. (2020). *Прег њласачком кућијом: Полићичка њсихолоија изборној њонашања у Србији*. Београд: Институт друштвених наука.

Томић, С. (1966). Политичка партиципација грађана у изборима 1965. У: Пеган, С., Козомара, О., Матић, М., Томић, С. и Дамјановић, М., *Скућићински избори 1965*. (стр. 113–168). Београд: Институт друштвених наука и Центар за истраживање јавног мњења.

Urbatsch, R. (2017). Influenza and Voter Turnout. *Scandinavian Political Studies*, 40(1), 107–119.

Ferejohn, J. A. & Fiorina, M. P. (1974). The Paradox of Not Voting: A Decision-theoretic Analysis. *American Political Science Review*, 68, 525–36.

Fiorina, M. P. (1976). The voting decision: instrumental and expressive aspects. *The Journal of Politics*, 38(2), 390–413.

Franklin, M. N. (2002). The dynamics of electoral participation, in *Comparing Democracies 2: Elections and Voting in Global Perspective* (pp. 148–168), ed. Laurence Leduc, Richard Niemi and Pippa Norris. Thousand Oaks CA: Sage.

Franklin, M. N., Lyons, P., & Marsh, M. (2004). Generational basis of turnout decline in established democracies. *Acta Politica*, 39(2), 115–151.

Callander, S., & Wilson, C. H. (2007). Turnout, Polarization, and Duverger's Law. *Journal of Politics*, 69(4), 1047–1056. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2508.2007.00606.x>

Carmines, E. G., & Huckfeldt, R. (1996). Political behavior: An overview. In: Goodin, E. E. & Klingemann, H.-D. (Eds.), *A new handbook of political science* (pp. 223–254). Oxford University Press.

Carreras, M. (2018). Why no gender gap in electoral participation? A civic duty explanation. *Electoral Studies*, Vol 52, 36–45.

Bojan Todosijević

Social and ideological bases of electoral turnout - Serbia 1990-2020

Summary: The academic literature points out that participation in elections provides legitimacy to the political system, and that it is an indicator of acceptance of the democratic order. However, despite the normative significance of participation in elections, in modern democracies including Serbia, a large percentage of citizens choose to not participate in elections. Various social, economic, and demographic variables are cited in the literature

as significant predictors of voter turnout. For example, it has been found that older, better-off and more educated citizens go to the polls more often than younger, poorer and less educated citizens. Political participation is also linked to attitudes towards the political system: citizens who have a more positive opinion of the political system are more likely to participate in elections.

This paper analyzes the importance of social, economic, psychological and political factors in predicting voter turnout in national elections in the period since the introduction of multiparty democracy. Examining the roots of electoral turnout is of particular importance in Serbia - due to the relatively low turnout in Serbia and the shortage of relevant research. The analysis is based on data collected within a series of public opinion polls conducted in the period from 1990 to 2020. In general, these are data obtained by surveying random multi-stage samples of adult citizens of Serbia.

The results indicate that Serbian respondents do not differ significantly from what is found in the general scientific literature - the probability of going to the polls is lower among the lower socio-economic strata of the population. Satisfaction with the functioning of democracy is related to the higher probability of going to the polls. The variables measuring "party differential", especially affective polarization, have the most pronounced influence, which indicates the importance of the differentiated experience of political parties by voters.

Keywords: electoral turnout, Serbia, socio-economic status, ideology, satisfaction with democracy

КАКО, КОГА И ЗАШТО СМО БИРАЛИ Избори у Србији
1990–2020. године | Издавач Јавно предузеће *Службени
гласник* | За издавача Јелена Триван, директор | Извршни
директор Сектора за издавање књига Петар В. Арбутина
| Лектура и коректура Лекторско-коректорско одељење
Службеног гласника | Дизајн корица Александар
Прибићевић | Техничко уређење Саша Бешевић | Штампа
Штампарија *Гласник*, Београд | Београд, 2020 |
www.sglasnik.com



CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

342.8(497.11)"1990/2020"(082)
316.334.3(497.11)"1990/2020"(082)
316.4(497.11)"1990/2020"(082)

КАКО, кога и зашто смо бирали : избори у Србији
1990-2020. године / приредили Милан Јовановић и Душан
Вучићевић. - Београд : Институт за политичке студије :
Службени гласник, 2020 (Београд : Службени гласник). - 1266
стр. : илустр. ; 25 см. - (Библиотека Друштво и наука. Едиција
Посебна издања)

"Зборник радова са научне конференције 'Избори у Србији
1990-2020', у организацији Факултета политичких наука
Универзитета у Београду и Института за политичке студије,
одржане 9. и 10. децембра 2020. године у Београду"-->
Колофон. - Тираж 500. - Стр. 7-10: [Уводна реч] : Како, зашто
и кога смо бирали од 1990. до 2020. године / Милан
Јовановић, Душан Вучићевић. - Прилози: стр. 1103-1266.
- Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7419-332-7 (ИПС)

- а) Избори -- Србија -- 1990-2020 -- Зборници
- б) Политичка култура -- Србија -- 1990-2020 -- Зборници
- в) Србија -- Друштвене прилике -- 1990-2020 -- Зборници

COBISS.SR-ID 28811273

ГЛАСНИК
ШТАМПАРИЈА